

Prace OSW / CES Studies

Gospodarka rosyjska pod rządami Putina.

Czynniki wzrostu i hamulce rozwoju

The Russian Economy under Putin.

Growth Factors and Impediments

to Economic Development

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich

© Copyright by Centre for Eastern Studies

Redaktor serii / Series editor

Anna Łabuszewska

Opracowanie graficzne / Graphic design

Dorota Nowacka

Tłumaczenie / Translation

Jadwiga Rogoża

Współpraca / Co-operation

Jim Todd

Mapy / Maps

Wojciech Mańkowski

Wydawca / Publisher

Ośrodek Studiów Wschodnich

Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6 a

Warszawa / Warsaw, Poland

tel./phone + 48 /22/ 525 80 00

fax: +48 /22/ 525 80 40

Seria „Prace OSW” zawiera materiały analityczne
przygotowane w Ośrodku Studiów Wschodnich

The “**CES Studies**” series contains

analytical materials prepared at the Centre
for Eastern Studies

Materiały analityczne OSW można przeczytać
na stronie www.osw.waw.pl

Tam również znaleźć można więcej informacji
o Ośrodku Studiów Wschodnich

The Centre’s analytical materials can be found
on the Internet at www.osw.waw.pl

More information about the Centre for Eastern
Studies is available at the same web address

ISSN 1642-4484

Spis treści / Contents

Gospodarka rosyjska pod rządami Putina.

Czynniki wzrostu i hamulce rozwoju / 5

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

Tezy / 5

Wstęp / 6

I. Aktualna sytuacja makroekonomiczna Federacji Rosyjskiej / 7

II. Sektory gospodarki / 10

III. Czynniki rosyjskiego wzrostu / 16

IV. Ograniczenia i hamulce wzrostu gospodarczego w Rosji / 19

Konkluzje / 24

The Russian Economy under Putin.

Growth factors and impediments to economic development / 33

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

Key points / 33

Introduction / 34

I. The current macroeconomic situation in the Russian Federation / 35

II. Sectors of economy / 38

III. Growth factors in Russia / 44

IV. Constraints and impediments to economic growth in Russia / 46

Conclusions / 51

Gospodarka rosyjska pod rządami Putina. Czynniki wzrostu i hamulce rozwoju

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

Tezy

1. Po załamaniu gospodarczym, jakie nastąpiło po rozpadzie ZSRR i krachu finansowym roku 1998, gospodarka rosyjska zaczęła wydobywać się z zapaści. Lata 1999–2004 były okresem dynamicznego rozwoju wszystkich sektorów rosyjskiej gospodarki i szybkiego wzrostu PKB – o przeszło 7% w skali rocznej.

2. Doskonałe wyniki makroekonomiczne w tym okresie rosyjska gospodarka zawdzięcza splotowi korzystnych czynników, z których najważniejszymi były wysokie ceny surowców energetycznych na rynkach światowych, wzrost międzynarodowej konkurencyjności Rosji dzięki znaczącej realnej dewaluacji rubla (po kryzysie w 1998 roku), a także reformy rynkowe, jakie udało się w tym okresie przeprowadzić.

3. W roku 2004, mimo utrzymujących się wciąż bardzo wysokich cen ropy naftowej i gazu na rynkach światowych, nastąpiło spowolnienie wzrostu. I chociaż gospodarka rozwija się nadal szybko, w naszej ocenie można już mówić o wyczerpywaniu się tradycyjnych (poza cenami ropy i gazu) mechanizmów sprzyjających rozwojowi gospodarczemu w Rosji i braku nowych, które zdołałyby je zastąpić. nierozwiązane problemy strukturalne mogą w dłuższym okresie spowodować wyhamowanie rozwoju ekonomicznego Rosji.

4. Utrzymująca się korzystna koniunktura nie owocowała ani istotną modernizacją sektorów przetwórczych, ani odejściem gospodarki Federacji Rosyjskiej od modelu surowcowego, ani pojawieniem się instytucji społeczeństwa obywatelskiego, niezbędnych dla osiągnięcia i utrzymania trwałego wzrostu gospodarczego. Wciąż brak w Rosji realnych gwarancji praw własności, prokuratura i organy ścigania są podporządkowane władzy wykonawczej, podobnie jak system sądowniczy. Jego orzeczenia na wszystkich poziomach (od sądów dzielnicowych po sądy arbitrażowe i trybunał konstytucyjny) dowodzą pełnego uzależnienia od dyspozycji władzy politycznej. Mimo reformy systemu podatkowego, w obecnej rosyjskiej rzeczywistości instytucje państwowe pozostają wciąż narzędziami represji (administracyjnych i prawnych).

5. Niezmiennie od czasów ZSRR jedynym atutem większości gałęzi rosyjskiego przemysłu są stosunkowo niskie koszty produkcji (tanie surowce, energia i siła robocza), choć należy zauważyć, iż w ostatnich latach (2003/2004) koszty produkcji systematycznie wzrastają, przyczyniając się do spowalniania tempa wzrostu. Wspólnym problemem wszystkich niemal sektorów jest technologiczne zapóźnienie i niska jakość wyrobów. Czynniki te sprawiają, że w niektórych dziedzinach (np. w przemyśle motoryzacyjnym, samolotowym) Rosja w zasadzie nie liczy się na europejskim i światowym rynku produkcji wysoko przetworzonej.

6. Czynnikiem hamującym wzrost jest też fakt wyczerpania możliwości rozwoju ekstensywnego – rezerwy i moce starej poradzieckiej bazy przemysłowej w prawie wszystkich sektorach zostały wykorzystane do maksimum. Dalszy wzrost zależy teraz od inwestycji w nową infrastrukturę i współczesne technologie. Jednak procesy polityczno-ekonomiczne zachodzące w ostatnich latach w Federacji Rosyjskiej w znacznym stopniu zniechęcają do aktywności potencjalnych inwestorów.

7. Realizowana od 2003 roku polityka Kremla w sferze gospodarki, polegająca na coraz większej ingerencji państwa w procesy gospodarcze oraz na rozszerzaniu obecności państwa w sektorach uznawanych za strategiczne (naftowym, gazowym oraz finansowym) prowadzi do spowolnienia wzrostu gospodarczego. Czynnikiem hamującym okazał się także radykalny zwrot w relacjach władzy z biznesem, którego koronnym przejawem była sprawa Jukosu. Bezpośrednim skutkiem tej sytuacji jest ograniczenie aktywności biznesu i utrwalenie negatywnego wizerunku Rosji w świecie.

Wstęp

Przedmiotem niniejszego opracowania jest obecny stan rosyjskiej gospodarki z perspektywy przemian, jakie dokonały się w tej sferze w Rosji po kryzysie finansowym roku 1998 i objęciu władzy przez Władimira Putina. Praca jest próbą odpowiedzi na pytania o źródła wzrostu gospodarczego w tym okresie, a także czynniki hamujące rozwój gospodarczy Federacji Rosyjskiej.

Analiza podzielona została na cztery rozdziały. Pierwsze dwie części przedstawiają obecną sytuację makroekonomiczną Rosji oraz stan najważniejszych sektorów rosyjskiej gospodarki. W części III scharakteryzowano najważniejsze czynniki stymulujące rozwój gospodarki i jej poszczególnych sektorów. Rozdział IV opisuje najważniejsze mechanizmy i czynniki hamujące wzrost i prowadzące w efekcie do jego coraz bardziej widocznego spowolnienia. W zakończeniu znalazły się konkluzje i prognozy dotyczące rozwoju sytuacji ekonomicznej Rosji.

W niniejszej pracy posłużono się statystykami oficjalnymi publikowanymi przez rosyjskie źródła publiczne: Rosstat (wcześniej Goskomstat), Centralny Bank Rosji oraz poszczególne ministerstwa, a także danymi międzynarodowych instytucji finansowych (MFW, Bank Światowy czy UNCTAD) bazującymi na danych krajowych, ale na ogół poddawanych ich własnym weryfikacjom. Niektóre analogiczne wskaźniki rosyjskie i publikowane w źródłach zagranicznych to wielkości trudno porównywalne, bowiem harmonizacja rosyjskiej metodologii statystycznej z międzynarodową przebiega bardzo wolno. Dotychczas nie przeprowadzono kompleksowej reformy statystyki rosyjskiej. Zmiany wprowadzane są wyrywkowo, co znacznie utrudnia interpretację danych i możliwość śledzenia dynamiki zjawisk ekonomicznych¹. Na początku 2005 roku dodatkową trudność w interpretacji danych dotyczących produkcji przemysłowej publikowanych przez Rosstat sprawia przeprowadzona przez ten urząd zmiana metodologii² prezentowania statystyk tego sektora. Trudności pojawiają się przy próbie porównywania wskaźników w ujęciu dynamicznym (nie zostały bowiem ponownie przekalkulowane dane z lat ubiegłych). Zmiana spowodowała także różnice w wielkości samych wskaźników³

(patrz tabela 1). Zgodnie ze „starymi” danymi rozwój gospodarczy, podobnie jak produkcja przemysłowa wykazywały znaczne spowolnienie wzrostu w ostatnich kwartałach 2004 roku. „Nowe” statystyki mówią natomiast o utrzymaniu się wzrostu na poziomie z 2003 roku. Wskaźniki opublikowane przez Rosstat okazały się bardziej optymistyczne niż prognozowane (m.in. przez Ministerstwo Rozwoju Gospodarczego i Handlu FR). Odmienność rosyjskiej klasyfikacji poszczególnych danych, a także metodologii ich zbierania, od międzynarodowych standardów utrudnia porównywanie poszczególnych wskaźników w Rosji i na świecie. Autorki są świadome niedostatków rosyjskich statystyk oficjalnych, jednak z braku alternatywnych źródeł danych zmuszone były z nich korzystać, odwołując się do innych źródeł wszędzie tam, gdzie było to możliwe. Rosyjskie statystyki głównie posłużyły do śledzenia trendów zachodzących w gospodarce (wzrostu, spadku).

Wszystkie cytowane w tej pracy dane, przy których nie podano źródła, pochodzą z oficjalnych statystyk Rosyjskiego Urzędu Statystycznego – Rosstatu (wcześniej zwanego Goskomstatem) zamieszczanych w rocznikach statystycznych z poszczególnych lat oraz na stronie internetowej tej instytucji (www.gks.ru).

I. Aktualna sytuacja makroekonomiczna Federacji Rosyjskiej

1. Produkt Krajowy Brutto

Po załamaniu rozwoju gospodarczego w latach dziewięćdziesiątych i finalizującym ten okres kryzysu finansowym roku 1998, dla gospodarki rosyjskiej nastąpił okres wydobywania się z zapaści i dynamicznego rozwoju niemal wszystkich sektorów. W ostatnich pięciu latach (2000–2004) PKB Rosji wzrósł o ponad 35% i na koniec 2004 roku osiągnął poziom z roku 1990 (patrz tabela). W roku 2004 Rosja zanotowała wzrost gospodarczy na poziomie 7,1% – porównywalnym do roku poprzedniego (7,3%); wyniki dwóch ostatnich kwartałów 2004 roku i początku roku 2005 świadczą jednak o spowalniającym tempie rosyjskiego wzrostu. Jak przewidują prognozy, ten negatywny trend ma się utrzymać w 2005 roku (wzrost na poziomie 6%) i w latach kolejnych.

Gospodarka rosyjska, rozpędzana w latach 1999 i 2000 przede wszystkim „efektem dewaluacji rubla” i wzrostem cen surowców energetycznych na świecie, w kolejnych latach utrzymywała wysokie tempo rozwoju dzięki popytowi wewnętrznemu. Zarówno silnie wzrastającym inwestycjom (choć w roku 2004 nastąpiło spowolnienie również tego wskaźnika), jak i konsumpcji sprzyjały utrzymujące się wysokie ceny na towary rosyjskiego eksportu (ropę naftową i gaz ziemny, wyroby stalowe i metale nieżelazne). Napływ petrodolarów zapewnił doskonałą sytuację finansów publicznych, a dzięki niej stabilność wewnętrznej sytuacji społeczno-politycznej.

Publikowane dane dotyczące PKB zawierają w sobie również szacunki Rosstatu dotyczące „szarej strefy”⁴ w gospodarce. Według oficjalnych danych, poza fiskusem wytwarza się ok. 20–25% PKB, a „na czarno” pracuje w Rosji ok. 9 mln osób⁵. Zdaniem wielu organizacji badających problem „szarej strefy” dane te są jednak zbyt optymistyczne i zaniżone. Niektóre badania szacują wielkość tej części rosyjskiego rynku na 50% PKB⁶, a nawet więcej⁷.

Doskonałe zagregowane wyniki makroekonomiczne nie odzwierciedlają jednak rzeczywistego poziomu rozwoju 89 podmiotów Federacji Rosyj-

skiej. Istnieje ogromny kontrast między częściami europejską i azjatycką Federacji Rosyjskiej, zwłaszcza między moskiewską metropolią oraz ośrodkami powstałymi wokół dużych miast (Petersburga, Niżnego Nowogrodu, Kazania) a ogromnymi połaciami wyludniającej się Syberii czy Dalekiego Wschodu. Większa część potencjału gospodarczego Rosji jest skoncentrowana w kilkunastu zaledwie z 89 podmiotów Federacji Rosyjskiej – przede wszystkim we wspomnianych ośrodkach miejskich oraz w regionach surowcowych⁸ (patrz mapa 1 i mapa 2).

2. Produkcja przemysłowa

Dynamika produkcji przemysłowej po kryzysie w 1998 roku była silnie zróżnicowana (patrz tabela). Rekordowo wysoki wzrost prawie 12% (w porównaniu do roku poprzedniego) odnotowano w roku 2000, podczas gdy w roku 2002 przyrost w tej dziedzinie był niespełna 4-procentowy. Oficjalne wskaźniki ekonomiczne za rok 2004, dotyczące wzrostu produkcji przemysłowej (7,3%), utrzymały się na poziomie zbliżonym do roku poprzedniego. Dane informują o wysokim wzroście zwłaszcza w sektorze przetwórczym. Jednak podstawą tego doskonałego rezultatu był bardzo wysoki przyrost w ciężkim przemyśle maszynowym, natomiast w innych gałęziach – m.in. w przemyśle chemicznym, hutnictwie czy w sektorach wydobywczych – tempo wzrostu spadało. W wielu sektorach przyczyną tego stanu rzeczy są m.in. rosnące koszty produkcji⁹. Pogorszenie sytuacji zaobserwowano w drugiej połowie 2004 roku również w budownictwie, w którym nastąpiło gwałtowne wyhamowanie wysokiego tempa rozwoju. W tym przypadku jednym z ważniejszych powodów były sprowokowane polityką Kremla perturbacje w sektorze bankowym latem ub. r., a w ich efekcie wzrost kosztów kredytów¹⁰.

3. Inflacja i polityka monetarna

Rząd Federacji Rosyjskiej i Centralny Bank Rosji (CBR) w roku 2004, podobnie jak w latach ubiegłych, nie zdołały utrzymać inflacji poniżej zaplanowanego prognozy (10% w 2004). Po raz kolejny bowiem duży napływ do Rosji walut (m.in. z eksportu towarów i kredytów zagranicznych) spowodował presję inflacyjną, z którą władze nie do końca były w stanie sobie poradzić. Dużą po-

mocą dla CBR w tej walce była kontynuacja restrykcyjnej polityki fiskalnej, m.in. utworzenie w 2004 roku Funduszu Stabilizacyjnego, na którym gromadzone są nadwyżki wpływów budżetowych związane z wyjątkowo dobrą koniunkturą na rynku ropy naftowej. W efekcie inflacja w 2004 roku (grudzień do grudnia) wyniosła 11,7% (patrz tabela).

Od roku 2000 postępuje realne wzmocnienie rosyjskiego rubla wobec zagranicznych walut, zwłaszcza dolara amerykańskiego.

4. Rezerwy walutowe i dług zagraniczny

Dogodna koniunktura zagraniczna i ogromna nadwyżka handlowa spowodowały dalszy przyrost rezerw walutowych banku centralnego. 1 kwietnia 2005 roku było to ponad 137 mld USD (więcej niż wartość importu Rosji w 2004 roku). Rosja, wykorzystując obecną korzystną sytuację finansową, stara się spłacać z wyprzedzeniem swoje długi zagraniczne, tym bardziej że obsługa kredytów zaciągniętych w czasach ZSRR czy na początku lat dziewięćdziesiątych jest bardzo droga. Na początku 2005 roku Rosja uregulowała swój dług wobec MFW i zamierza, również przed terminem, spłacić 15 mld USD Klubowi Paryskiemu. W maju 2005 roku podpisano porozumienie w tej sprawie.

5. Budżet federalny i Fundusz Stabilizacyjny

Wpływy ze sprzedaży nośników energii pozwalają na utrzymywanie dogodnej sytuacji w finansach publicznych państwa. Od roku 2000 budżet realizowany jest z proficytem przekraczającym prognozy rządu. Wyjątkowo wysokie ceny surowców w 2004 roku spowodowały większy niż oczekiwano wzrost dochodów budżetu federalnego i wygenerowanie ponad 4% PKB (patrz tabela) nadwyżki budżetowej (wobec 0,5% planowanej). Utrzymująca się dość restrykcyjna polityka budżetowa w latach 2000–2004 została rozluźniona w 2005 roku. Symulacje MFW pokazują, że o ile w 2004 roku budżet federalny był zbilansowany przy cenie ropy 23 dolary za baryłkę, to w 2005 roku przy 28 dolarach za baryłkę, natomiast w roku 2006 nawet przy 31 dolarach za baryłkę¹¹.

Nadwyżki budżetowe są gromadzone w Funduszu Stabilizacyjnym. Według stanu na 1 lutego 2005 roku było to 24 mld USD. Środkami zgromadzonymi w Funduszu Stabilizacyjnym zarządza CBR. Pieniądze te trzymane są w walutach obcych, można je inwestować jedynie w rządu-papiery dłużne z najwyższym ratingiem (AAA), obecnie dostępne jedynie poza granicami Rosji.

6. Bilans płatniczy Federacji Rosyjskiej

Wraz ze wzrostem cen nośników energii w 1999 roku nastąpił wzrost wartości rosyjskiego eksportu. Surowce i półfabrykaty (nośniki energii oraz metale nieżelazne, żelazo, wyroby stalowe itp.) w całym rosyjskim eksporcie stanowią bowiem ponad 80% (patrz wykres 1). Według danych CBR wpływy z eksportu w ujęciu dolarowym w 2004 roku wzrosły o 50% – do prawie 204 mld USD (patrz tabela); import (patrz wykres 2) w tym samym czasie wzrósł o ponad 70% – do 130 mld USD. Wzrost importu był powodowany, z jednej strony, rosnącymi już od 2000 roku realnymi dochodami rosyjskiego społeczeństwa, z drugiej – umacniającym się rublem, co powoduje relatywne potaniecie towarów z importu. Towary te stanowią coraz większą konkurencję dla rodzimej produkcji.

W ostatnich kilku latach notowany jest wzrost napływu kapitału zagranicznego do Rosji, nadal jednak poziom ten nie zaspokaja potrzeb rosyjskiej gospodarki. Stosunkowo niewielką jego część stanowią bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ). Ich napływ do 2002 roku utrzymywał się na stałym niskim poziomie (ok. 2,5 mld USD rocznie), relatywnie znaczny wzrost nastą-

pił dopiero w 2003 i 2004 roku (odpowiednio 8 i 12 mld USD). Jednak skumulowane BIZ w przeliczeniu na jednego mieszkańca Rosji wynoszą zaledwie ok. 260 USD, co jest stosunkowo niskim wynikiem nawet w porównaniu z innymi transformującymi się państwami obszaru postradzieckiego.

Gros zagranicznych inwestycji w FR realizuje się za pomocą „pozostałych inwestycji” – pożyczek i kredytów (stanowiły one w 2004 roku 75% całości inwestycji).

Wzrastającym inwestycjom zagranicznym w Rosji towarzyszyła ekspansja inwestycyjna rosyjskiego biznesu za granicą. Po latach ograniczania wywozu netto prywatnego kapitału z Rosji (2000–2003) w roku 2004 nastąpił jego ponowny wzrost aż do ponad 9 mld USD (patrz tabela).

7. Wzrost dochodów i rozwarstwienie społeczeństwa

Doskonałe wyniki makroekonomiczne bardzo powoli przekładają się na poziom życia obywateli w Rosji. Stały wzrost płac i emerytur, notowany od 2000 roku zaowocował wzrostem średnich miesięcznych dochodów w Federacji Rosyjskiej w 2004 roku do ok. 210 USD. Według rosyjskich statystyk za rok 2004 poniżej tzw. minimum socjalnego¹² (granicy ubóstwa) żyło ok. 19% rosyjskiego społeczeństwa. Trzeba jednak pamiętać, że część podwyżek przyznanych przez rząd federalny pracownikom sfery budżetowej nie została zrealizowana przez budżety regionalne z powodu braku środków.

Bezrobocie w Rosji liczone według metodologii Światowej Organizacji Pracy (ILO) utrzymuje się na stosunkowo niskim poziomie – w 2004 roku

Tabela 1. Wskaźniki ekonomiczne Rosji w latach 2000–2004

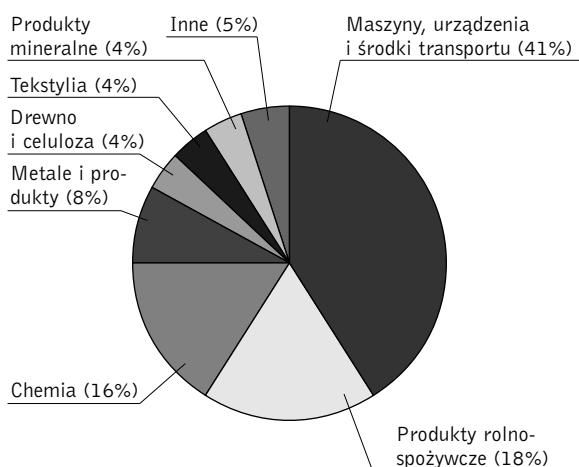
	2000	2001	2002	2003	2004
PKB, %	9,0	5,1	4,7	7,3	7,1
Produkcja przemysłowa, %	11,9	4,9	3,7	7,0	7,3
Inflacja (CPI), % (grudzień do grudnia)	20,2	18,6	15,1	12,0	11,7
Bezpośrednie inwestycje zagraniczne, na podstawie bilansu płatniczego (mld USD)	2,7	2,5	2,6	7,9	11,7
Nadwyżka budżetu federalnego (% PKB)	2,5	3,0	2,3	1,7	4,1
Bilans na rachunku obrotów bieżących (mld USD)	46,8	35,1	32,8	35,9	60,1
Eksport towarów (mld USD)	105,6	101,9	107,3	135,9	204
Import towarów (mld USD)	44,9	53,8	61,0	75,4	130

Źródło: CBR; Federalny Urząd Statystyczny (Goskomstat/Rosstat); Ministerstwo Finansów FR

było to ok. 8%. Wiele miejsc pracy, zwłaszcza w regionach, tworzy się i utrzymuje sztucznie, np. poprzez utrzymywanie zatrudnienia w zakładach, które od dawna nic nie produkują i powinny być zlikwidowane.

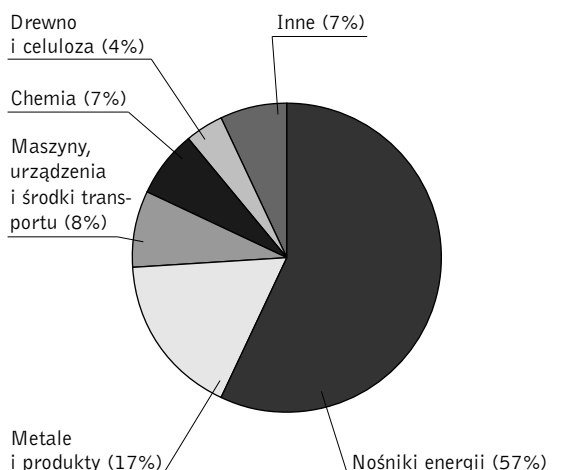
Dodatkowo pogłębia się rozwarstwienie społeczeństwa pod względem dochodów. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych 20% najbogatszych ludzi w Rosji uzyskiwało prawie 48% sumy dochodów całej ludności Federacji Rosyjskiej – znacznie więcej niż na początku dekady (w 1991 roku było to ok. 31%). W 2004 roku realne dochody najbogatszych Rosjan wzrosły o 12%, podczas gdy dochody grupy najbiedniejszych zaledwie 6%.

Wykres 1. Struktura towarowa importu FR, 2004

Źródło: Ministerstwo Rozwoju Gospodarczego i Handlu, www.economy.gov.ru 2005.

Wykres 2. Struktura towarowa eksportu FR, 2004

Źródło: Ministerstwo Rozwoju Gospodarczego i Handlu, www.economy.gov.ru 2005

II. Sektory gospodarki

1. Usługi

Według oficjalnych rosyjskich statystyk w 2004 roku prawie 60% rosyjskiego PKB (patrz tabela) tworzona była w **usługach**, i to przede wszystkim w usługach rynkowych, głównie w handlu. Eksperti Banku Światowego uważają jednak rosyjskie dane dotyczące struktury PKB za mylące (patrz tabela). Ich zdaniem powszechne stosowanie cen transferowych¹³ w rosyjskiej gospodarce wpływa deformująco na statystyki, bowiem zawyża wartość wytwarzanych usług i zaniża wartość produkcji towarów¹⁴. Gdyby pominąć czynnik cen transferowych, wskaźnik udziału przemysłu w tworzeniu PKB wzrósłby do ponad 50%.

Trzeba zauważyć, iż z ponad 42%¹⁵ osób aktywnych zawodowo zatrudnionych w usługach więcej niż połowa pracuje w usługach nierynkowych: służba zdrowia, oświata, gospodarka komunalna, administracja, które mają tylko 10-procentowy udział w PKB¹⁶.

Sektor usług rynkowych rozwija się w Rosji coraz szybciej, zwłaszcza sektor finansowy przeżywa dynamiczny rozwój. Postępująca, choć powolna, reforma systemu bankowego czy ubezpieczeń zwiększa zaufanie do organizacji finansowych (wzrost depozytów czy ubezpieczeń). Niewątpliwie jednak rozwój rynku usług finansowych mógłby postępować jeszcze szybciej, gdyby nie ingerencja państwa, która spowodowała np. quasikryzys sektora bankowego¹⁷ latem 2004 roku, czy decyzja Kremla o przekazaniu większości składek na ubezpieczenia społeczne do *Wnieszekonombanku* zamiast zaangażowania prywatnych ubezpieczycieli¹⁸. W konsekwencji utrzymuje się silna obecność państwa w rosyjskim sektorze finansowym, co hamuje rozwój konkurencji i zmniejsza atrakcyjność ofert. Wyjątkowo prężnie natomiast rozkwita sektor telekomunikacji, zwłaszcza rynek telefonii komórkowej, szybko przyrasta liczba abonentów, obniżają się koszty usług. Warto zauważyć, że jak pokazuje np. indeks reform EBRD, telekomunikacja należy do tych sektorów infrastrukturalnych, w których reformy są w Rosji relatywnie najbardziej zaawansowane¹⁹.

2. Produkcja towarów

Według oficjalnych statystyk rola produkcji towarów w tworzeniu PKB spadła w okresie transformacji z 60 (w 1990) do 40% (w 2004). Główna część tej produkcji – prawie 30% PKB (patrz tabela) – wytwarzana jest w przemyśle, przede wszystkim w sektorach naftowym i gazowym oraz w hutnictwie. Nie potwierdzają tego dane Banku Światowego, według którego rzeczywista wartość dodana sektora naftowo-gazowego wzrasta do ok. 20%²⁰ PKB, a nie, jak podaje Rosstat, wynosi 9%, przez co wkład całego przemysłu do PKB wzrósłby do ponad 50%.

3. Sektory budujące wzrost gospodarczy Federacji Rosyjskiej

3.1. Sektor naftowo-gazowy²¹

Lokomotywą rosyjskiej gospodarki i jej fundamentem są sektory naftowy i gazowy. Wytwarzają one łącznie, według szacunków Banku Światowego, ok. 20% rosyjskiego PKB, tj. ponad 50% ogólnorosyjskiej produkcji przemysłowej; absorbują znaczną część inwestycji realizowanych w Federacji Rosyjskiej (ponad 30% inwestycji w kapitał podstawowy²²). Wpływy z sektora naftowo-gazowego²³ stanowią prawie 40% dochodów budżetu federalnego. Dodatkowo wpływy ze sprzedaży ropy, jej produktów oraz gazu stanowią znaczną część dochodów eksportowych państwa. W 1999 roku było to niespełna 40%, po czym na-

Tabela 2. Tworzenie Produktu Krajowego Brutto Rosji w poszczególnych sektorach gospodarki (w % PKB)

	2000	2004	Kalkulacje BŚ za 2000**
PKB	100,0	100,0	100,0
Produkcja towarów	45,0	41,0	65,0
Przemysł (łącznie):	31,8	28,0	51,6
Elektroenergetyka	2,8	*	2,8
Sektor naftowo-gazowy:	9,0	*	25,2
<i>Wydobycie ropy</i>	6,5	*	12,9
<i>Przetwórstwo ropy</i>	1,2	*	5,0
<i>Sektor gazowy</i>	1,1	*	7,3
Sektor węglowy	0,5	*	0,7
Czarna metalurgia	2,3	*	2,4
Metale nieżelazne	3,3	*	3,4
Chemia	1,9	*	2,9
Maszynowy	5,1	*	5,2
Drzewno-papierniczy	1,5	*	2,0
Przemysł lekki	0,5	*	0,5
Spożywczy	3,4	*	4,0
Inne	0,7	*	0,7
Budownictwo	6,8	7,2	7,0
Rolnictwo	6,8	5,0	6,6
Usługi	55,0	59,0	35,0
Usługi rynkowe	46,6	48,6	b.d.
Transport i łączność	9,0	8,6	9,0
Handel	30,8	22,0	11,0
Usługi nierynkowe	8,4	10,4	b.d.

Źródło: Rosyjski Urząd Statystyczny Rosstat, www.gks.ru; From Transition to Development, April 2004, World Bank

* Brak danych ze względu na zmianę metodologii prezentowania danych dotyczących produkcji przemysłowej przez Rosstat

** Russian Economic Report, February 2004, World Bank

stąpił wzrost ich udziału do ok. 60%²⁴ na początku 2005 roku.

Obydwa wymienione sektory rozwijają się najszybciej, aktywizując wiele innych gałęzi gospodarki. Wzrost inwestycji w sektorze energetycznym zaowocował wzrostem zamówień w innych sektorach, a dopływ petrodolarów pozwolił na wzrost płac w „budżetówce” i na inwestycje publiczne. Monopol gazowy – Gazprom, a także przemysł naftowy stanowią istotne narzędzie polityki gospodarczej i socjalnej państwa²⁵. Z racji swej ogromnej roli „państwowotwórczej” i wagi dla polityki Rosji – zarówno wewnętrznej, jak zagranicznej – sektory naftowy i gazowy stanowią szczególnie przedmiot zainteresowania państwa.

3.1.1. Sektor naftowy

Po kryzysie finansowym 1998 roku niezmiennym liderem wzrostu rosyjskiej gospodarki jest sektor naftowy, przede wszystkim dzięki wysokim światowym cenom ropy. Na początku pierwszej kadencji Władimira Putina (lata 2000–2003) dynamiczny rozwój sektora stymulowały także inne czynniki: względna autonomia i swoboda inwestycyjna dużych kompanii naftowych w kraju oraz coraz większy popyt na ropę i rosnące ceny tego surowca na rynkach zagranicznych. Efektem tej sytuacji był szybki wzrost wydobycia we wszystkich kompaniach i znaczący wzrost eksportu (wykres 2 i 3).

Korzystne dla rozwoju sektora warunki, a przede wszystkim długotrwała, dobra koniunktura cen na światowym rynku ropy neutralizuje dotychczas tendencje mniej pozytywne, zarówno

obiektywne (np. wyczerpywanie się złóż w Syberii Zachodniej i związany z tym spadek przyrostu wydobycia²⁶), jak subiektywne (inspirowany przez Kreml nowy podział własności w sektorze – sprawa Jukosu). Czynniki te jednak mogą dać o sobie znać w postaci poważnego kryzysu sektora i całej gospodarki w przypadku obniżki cen ropy. Wzrost sektora naftowego hamują przede wszystkim takie czynniki, jak:

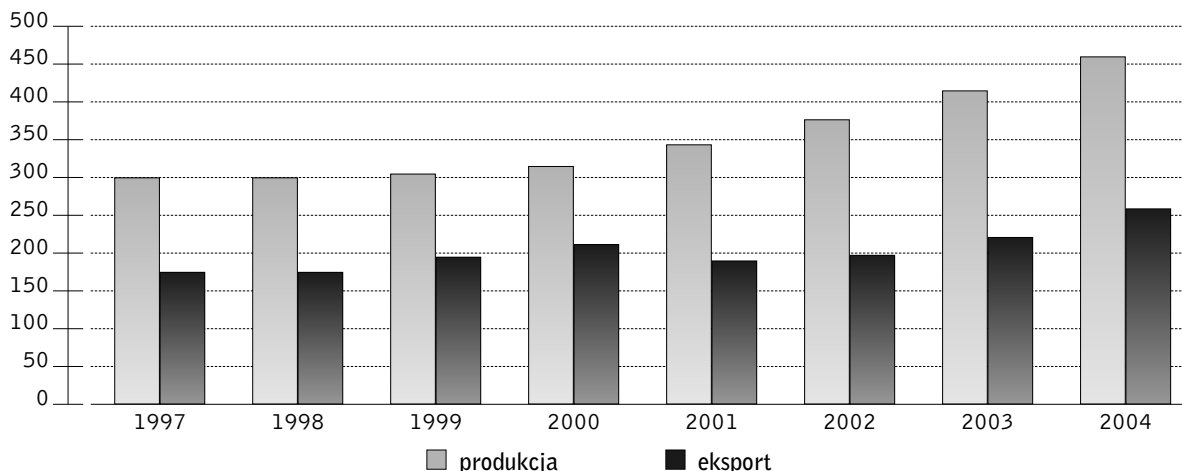
- zły stan sieci rurociągowej i niewystarczająca przepustowość rurociągów eksportowych (brak synchronizacji tempa wzrostu wydobycia ropy, jej dostaw na rynek wewnętrzny i rozwoju infrastruktury eksportowej). Czynnikiem ten był główną przyczyną wyhamowania wzrostu rosyjskiej gospodarki w II połowie 2004 roku²⁷;

- niedostateczne inwestycje kompanii naftowych w odtwarzanie zasobów, pogarszanie się stanu bazy surowcowej – zarówno w sensie ilościowym (spadek fizycznych wielkości zasobów), jak i jakościowym (wzrost udziału zasobów nierentownych i trudno dostępnych)²⁸;

- zachowanie w rękach państwa narzędzi kontroli sektora naftowego, utrudniających jego swobodny rozwój. Chodzi zwłaszcza o państwowy monopol w dziedzinie transportu ropy naftowej²⁹;
- zły klimat inwestycyjny (nadmierny fiskalizm, niespójny system uregulowań prawnych, brak gwarancji bezpieczeństwa inwestycji, wysoki poziom korupcji itd.). Wszystkie te czynniki ograniczają dopływ do sektora inwestycji rodzimych i obcych, niezbędnych, jeśli sektor naftowy ma się rozwijać³⁰;

- polityka podatkowa państwa prowadząca do wzrostu obciążeń fiskalnych sektora. Jej skutkiem

Wykres 3. Produkcja i eksport ropy naftowej w latach 1997–2004 (w mln t)

Źródło: IEA, Ministerstwo Przemysłu i Energetyki FR

jest osłabienie związku między wysokimi cenami ropy a zyskiem dla koncernów. Obecnie system podatkowy w sektorze naftowym jest tak skonstruowany, że państwo przejmuje przeszło 90% wpływów z tytułu wysokich cen ropy (przekraczających 25 USD za baryłkę).

3.1.2. Sektor gazowy

Dobra koniunktura cen gazu nie okazała się wystarczająca dla poprawy kondycji ekonomicznej Gazpromu. Wzrost wydobycia, jaki odnotował monopol w latach 2000–2004, był stosunkowo niewielki i można go traktować jako efekt aneksji przez monopol gazowy mniejszych firm – niezależnych producentów gazu³¹ (wykres 4). Wzrost dochodów, przede wszystkim z tytułu rosnących cen gazu, nie przełożył się ani na niezbędny wzrost inwestycji w wydobycie własne, ani na zmniejszenie zadłużenia koncernu (choć częściowo zmieniła się struktura tego zadłużenia, ograniczono zadłużenie krótkoterminowe, zaciągając kredyty długoterminowe). W obecnej sytuacji politycznej w Rosji, przy ścisłej kontroli państwa nad monopolem gazowym podstawowym atutem sektora są ogromne zasoby gazu naturalnego na terytorium FR. Za czynnik wzrostu – w średnio- i długoterminowej perspektywie – można uznać gwarantowany zbyt tego surowca na rynkach europejskich³².

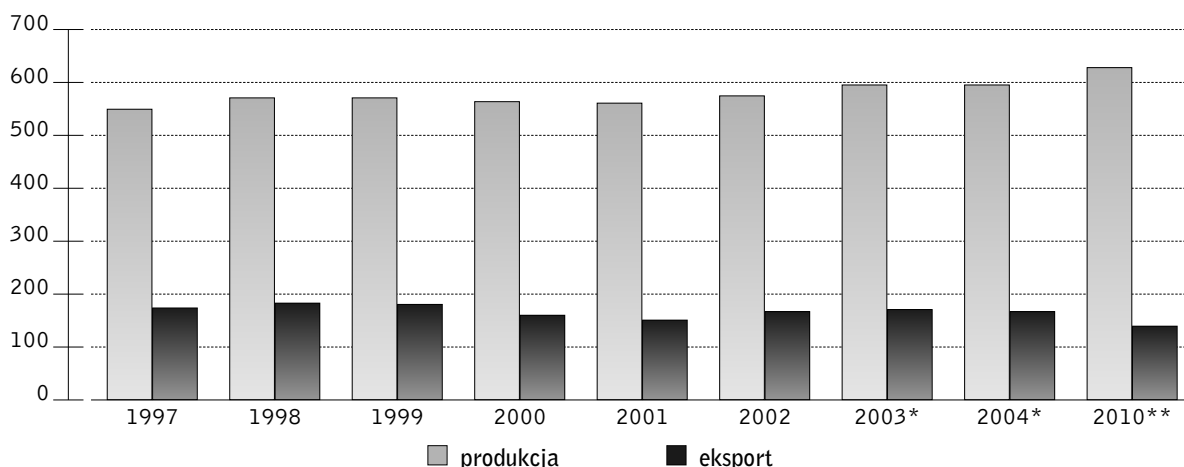
Znacznie dłuższa jest lista czynników hamujących wzrost sektora. Najważniejsze z nich to:
– monopolistyczny status Gazpromu, który sprzyja utrzymywaniu nieefektywności (finansowej

i produkcyjnej) samego koncernu i utrudnia rozwój niezależnego segmentu sektora gazowego w Rosji³³;

- niewystarczająca przepustowość i wysoki stopień zużycia sieci rurociągowej. Deficyt mocy przesyłowych rosyjskiej sieci gazociągowej może sięgnąć 100 mld m³ już w 2010 roku. Na utrzymanie systemu rosyjskich gazociągów w stanie umożliwiającym ich eksploatację trzeba przeszło 100 mln USD rocznie przez najbliższych kilka lat³⁴;
- znaczny poziom wyczerpania zasobów głównego regionu wydobycia w Rosji – Syberii Zachodniej³⁵. Zagospodarowanie nowych złóż wiąże się z ogromnymi, wielomiliardowymi inwestycjami;
- brak środków na inwestycje, będący konsekwencją nie tylko niekorzystnego klimatu inwestycyjnego w Rosji, ale także nieprzejrzystości koncernu i jego specyficznego statusu w systemie rosyjskiej gospodarki i polityki, które zniechęcają potencjalnych inwestorów.

Brak inwestycji może doprowadzić do „głodu gazowego” w Rosji. Przy prognozowanym wzroście wydobycia z 610 mld m³ w 2004 roku do niespełna 640 w roku 2010 i wzroście spożycia wewnętrznego z 430 do 470 mld m³, Rosji może zabraknąć ok. 30 mld m³ gazu w roku 2010, aby wywiązać się z kontraktów długoterminowych (zakontraktowanych na ok. 190 mld m³). Na najbliższe lata rozwiązują ten problem kontrakty na import gazu z państw Azji Centralnej³⁶. W bardziej odległej perspektywie (15 i więcej lat) utrzymanie monopolu Gazpromu oraz praktyk i koszt-

Wykres 4. Produkcja i eksport rosyjskiego gazu ziemnego w latach 1997–2010 (w mld m³)

Źródło: Energy Information Administration, February 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/russia.html>

* szacunki, ** prognoza EIA

tów z tym związanych grozi zarówno koncernowi, jak całej gospodarce rosyjskiej bardzo poważnym załamaniem. Perspektywę tę może znacznie przybliżyć gazowa emancypacja republik centralno-azjatyckich, przede wszystkim Turkmenistanu, bowiem dostawy gazu z tego regionu pozwalają Rosji uzupełnić niedobory we własnym bilansie energetycznym bez ogromnych inwestycji w zagospodarowanie nowych zasobów własnych.

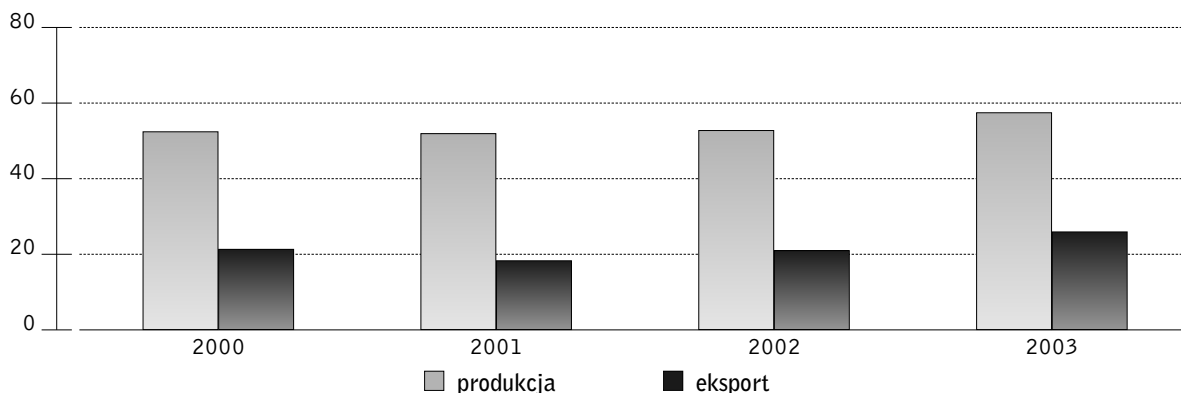
3.2. Hutnictwo żelaza

Wkład hutnictwa żelaza w rosyjski PKB sięga ok. 2,4% (patrz tabela), wielkość ta jest zgodnie uznawana przez rosyjskie oficjalne statystyki, jak i ekspertów Banku Światowego. Hutnictwo żelaza dzieli czwarte/piąte miejsce z hutnictwem metali nieżelaznych w rankingu rosyjskiego eksportu (po ropie, gazie i wyrobach przemysłu maszynowego). Rosja jest też czwartym producentem światowym (po Chinach, Japonii i USA) wyrobów hutniczych i jednym z największych eksporterów stali.

W ostatnich latach rosyjskie hutnictwo żelaza przeżywa boom. Na rynku zagranicznym doskonałą koniunkturę na żelazo i stal kształtuje popyt w Azji, a zwłaszcza w Chinach. Na rynku krajowym wzrost zapotrzebowania wewnętrznego stymuluje przede wszystkim rozwój budownictwa, inwestycje na kolei oraz rozbudowa infrastruktury naftowej i gazowej. Wzrostowi sektora sprzyja też główny atut rosyjskiego hutnictwa – nadal mimo systematycznego wzrostu w ostatnich latach stosunkowo niskie koszty produkcji (tania energia i tania siła robocza). Relatywnie tanie są także surowce bazowe, większość holdingów metalurgicznych posiada własne złoża oraz

zakłady wzbogacania rud i własne kopalnie węgla. Wysokie wyniki produkcyjne sektora w ostatnich latach są sumą wszystkich tych korzystnych czynników. Jednocześnie trudno mówić o utrzymaniu stabilnego wzrostu w hutnictwie żelaza w dłuższej perspektywie, np. w przypadku pogorszenia koniunktury. Czynnikiem poważnie ograniczającym możliwości wzrostu jest wysoki stopień zużycia infrastruktury i znaczne opóźnienie technologiczne w stosunku do zachodnich konkurentów. Średni poziom wyeksploatowania środków czynnej produkcji w sektorze sięga 70%³⁷, a przestarzałe technologie są przyczyną niskiej wydajności pracy i bardzo wysokiej emisji zanieczyszczeń³⁸. Polityka inwestycyjna holdingów (zwłaszcza w hutnictwie żelaza) w dość ograniczonym zakresie bierze pod uwagę modernizację rodzimych zakładów³⁹. Większość właścicieli za jedyłą racjonalną strategię uważa wyczerpanie do końca zasobów sektora i utrzymanie jak najdłużej jego atutów (niskich kosztów produkcji). Modernizacji nie sprzyja też faktyczne ograniczenie importu wyrobów hutniczych z Rosji na rynki europejskie do najtańszej, nisko przetworzonej produkcji⁴⁰. Rosyjskie hutnictwo zmuszone jest konkurować z unijnym modernizującym się już od ponad 50 lat. O realnej modernizacji w Rosji będzie można mówić dopiero za ok. 15–20 lat, po wyczerpaniu się eksploatowanych obecnie aktywów.

Wykres 5. Produkcja i eksport rosyjskiej stali w latach 2000–2003 (w mln ton)

Źródło: International Iron and Steel Institute, <http://www.worldsteel.org/figures.php>

3.3. Hutnictwo metali nieżelaznych

Udział hutnictwa metali nieżelaznych w tworzeniu PKB wynosi ok. 3,4% (patrz tabela). Sektor metali nieżelaznych⁴¹ jest dziedziną gospodarki, w której Rosja – jeden z liderów tego sektora w skali globalnej – współokreśla sytuację na rynku światowym. Federacja Rosyjska, trzeci producent aluminium (po Chinach i USA), wytwarza 20% światowej produkcji tego metalu. 40-procentowy udział w światowej produkcji niklu i paladaju zapewnia holdingowi Norylski Nikiel – głównemu rosyjskiemu producentowi – miejsce globalnego lidera. Ten sam holding jest też jednym z liderów w światowej produkcji platynoidów i jednym z większych producentów miedzi⁴².

Hutnictwo metali nieżelaznych jest zorientowane przede wszystkim na eksport. Popyt na metale kolorowe jest na rynku wewnętrznym Federacji Rosyjskiej tradycyjnie niewysoki. Eksportuje się w sumie ok. 70% produkcji tego sektora, a w jego części aluminiowej nawet 80%⁴³. W tym sektorze (w przeciwieństwie do hutnictwa żelaza) koniunkturę na rynkach światowych można uznać za trwałą – przynajmniej w przewidywalnej perspektywie – czynnik wzrostu. Rynek aluminiowy charakteryzuje się bowiem od lat niestabnym popytem i stabilnie wysokimi cenami⁴⁴.

Drugim pozytywnym dla konkurencyjności i atrakcyjności inwestycyjnej sektora czynnikiem są niskie koszty produkcji⁴⁵ oraz fakt, że w tej branży opóźnienie technologiczne nie jest tak znaczne, jak w przypadku hutnictwa żelaza (gros rozwiązań technicznych i wyposażenia jest na poziomie lat osiemdziesiątych, tj. średnio 15 lat młodsze). Wydaje się, że ograniczenia wzrostu w tej branży są natury subiektywnej i wiążą się z kryzysem zaufania biznesu do władzy i obawą przed inwestowaniem. Mimo że lata 2003–2004 były okresem doskonałej koniunktury na rynku światowym dla producentów metali i rekordowych cen, to jednak wzrost zysków nie zaowocował inwestycjami, które mogłyby zmodernizować sektor metali nieżelaznych i rozszerzyć jego produkcję. Rosyjskie przedsiębiorstwa tej branży wolą eksportować wyroby proste, półfabrykaty, niż inwestować w skomplikowaną produkcję z wysoką wartością dodaną.

3.4. Przemysł maszynowy

Rosyjski przemysł maszynowy wytwarza ok. 5,2% PKB. Sektor zatrudnia ok. 4 mln osób⁴⁶, a jego roczne obroty wynoszą ok. 55 mld USD.

Najbardziej stabilnym segmentem tego sektora i filarem jego potencjału eksportowego jest ciężki przemysł maszynowy. Nawet w latach zapaści gospodarczej Federacji Rosyjskiej (1998–1999), po dziesięciu latach spadku produkcji w skali całego sektora, eksport ciężkiego przemysłu maszynowego (m.in. sprzętu i urządzeń dla energetyki) wzrósł o 30%. Czynnikiem wzrostu w sektorze był i pozostaje stabilny popyt (w kraju i za granicą) na wyposażenie różnych typów elektroniki, maszyny i urządzenia górnicze itp. oraz na usługi rosyjskich producentów w dziedzinie serwisu i modernizacji wszędzie tam, gdzie ZSRR budował i wyposażał elektrownie wodne i atomowe, kopalnie etc. Atutem jest też stosunkowo niewielkie opóźnienie technologiczne ciężkiego przemysłu maszynowego – przeciętnie na poziomie lat osiemdziesiątych.

W innych segmentach sektora maszynowego – w produkcji taboru kolejowego⁴⁷, maszyn rolniczych, różnego rodzaju aparatury, sprzętu precyzyjnego etc. – opóźnienie technologiczne jest większe, co stanowi istotny hamulec wzrostu tych branż⁴⁸. Czynnikiem technologicznym okazuje się czynnikiem wręcz blokującym rozwój w przypadku dziedzin, w których postęp techniczny ma decydujące znaczenie – np. w przemyśle lotniczym lub motoryzacyjnym. W tych dziedzinach rosyjscy producenci przegrywają z amerykańskimi i europejskimi⁴⁹, przez co zmuszeni są do wpuszczania na własny rynek swoich konkurentów. Coraz bardziej odczuwalnym hamulcem dla sektora jest wzrost kosztów produkcji – surowców, energii i transportu⁵⁰.

Poważnym wyzwaniem dla większości branż przemysłu maszynowego i potencjalnym czynnikiem wzrostu może być planowane przystąpienie Rosji do WTO. Oznacza to m.in. mniejszą dowolność Rosji w ustanawianiu barier celnych dla towarów importowanych lub poważną ich redukcję. Może się to stać albo „wyrokiem” – np. dla przemysłu motoryzacyjnego, albo – w dłuższej perspektywie – bodźcem do intensywnego rozwoju i modernizacji, w zależności od przyjętej strategii. Obecnie jednak niejasne jest stanowisko rosyjskich przemysłowców w tej kwestii.

3.5. Sektor rolno-spożywczy

Sektor przemysłu spożywczego wytwarza prawie 3,5% PKB Rosji, przy 6,8% wkładzie rolnictwa w PKB. Na sektor ten składa się ok. 30 różnego rodzaju podgałęzi przemysłu spożywczego (cukiernicza, zbożowo-mączna, mięsna, mleczarska, piwna, napojów spirytusowych, tytoniowa itp.) i prawie 200 mln ha ziemi rolnej.

Pozytywny efekt krachu finansowego uwidocznił się głównie w przetwórstwie spożywczym, podczas gdy w ściśle związanym z nim sektorze rolnym wzrost ten nie był już tak intensywny⁵¹. Obecnie rynek rolno-spożywczy Federacji Rosyjskiej jest częściowo regulowany, a także stymulowany i chroniony przez państwo za pomocą preferencyjnych cen paliw, ceł, kontyngentów etc. Wszystkie te bariery, wspierające w założeniu rodzimych producentów, okazały się niewystarczające, by odbudować rosyjskie rolnictwo. O głębokości załamania w rolnictwie w poprzedniej dekadzie świadczy fakt, że po sześciu latach wzrostu w 2004 roku sektor osiągnął zaledwie ok. 75% poziomu produkcji roku 1990. Dzisiaj Rosja nie jest samowystarczalna, jeśli chodzi o zapotrzebowanie w artykuły rolne⁵².

Dewaluacja rubla w roku 1998 okazała się jednak silnym czynnikiem wpływającym na modernizację przemysłu spożywczego. Nastąpił wzrost konkurencyjności (głównie cenowej) towarów rodzimych wobec importu, co stymulowało wzrost inwestycji w produkcję. Dodatkowym bodźcem dla rozwoju rynku spożywczego był postępujący wzrost dochodów ludności.

Poważną zaletą rosyjskiego rynku spożywczego i stymulatorem wzrostu było i jest jego minimalne (z wyjątkiem przemysłu spirytusowego)⁵³ upolitycznienie. Brak ingerencji państwa sprzyjał inwestycjom rosyjskim i obcym, które stymulowały konkurencję, dokapitalizowały sektor i zapewniły jego modernizację⁵⁴. Znaczną część rynku spożywczego kontrolują w pełni lub częściowo wielkie międzynarodowe koncerny: Coca-Cola Company, PepsiCo, Nestle, Danone, Campina, Efes, Philip Morris, Unilever. Dość skutecznie konkurują z nimi rosyjskie koncerny Alfa-Eco (alkohol, cukier), Grupa „Krasnyj Oktiabr” (słodczyce), Oczakowo (piwo). Na rynku mleczarskim największym graczem jest rosyjski koncern Wimm-Bill-Dann (8% udziałów w rynku; jedna z 30 największych korporacji w Federacji Rosyjskiej).

III. Czynniki rosyjskiego wzrostu

Można wskazać trzy najważniejsze czynniki rosyjskiego wzrostu ekonomicznego ostatnich lat. W okresie pokryzysowym głównymi motorami rozwoju były wzrost cen ropy naftowej na światowych rynkach oraz efekt dewaluacji rubla. W kolejnych latach zwiększenie popytu wewnętrznego przyczyniało się do wzrostu PKB.

1. „Efekt dewaluacji rubla”

Od sierpnia 1998 do maja 1999 roku, w wyniku kryzysu finansowego w Federacji Rosyjskiej, rosyjski rubel stracił ok. 70% wartości, w tym czasie siła nabywcza dochodów Rosjan obniżyła się o 35%. Przeżywające poważne kłopoty finansowe rosyjskie przedsiębiorstwa zmuszone były do ograniczenia produkcji w 1998 roku (o kolejne 5%). Wraz z dewaluacją rubla relatywnie wzrosły ceny towarów importowanych do Rosji, przez co stały się one nieosiągalne dla osób zarabiających w rublach. Nastąpił wzrost konkurencyjności (głównie cenowej) towarów rodzimych wobec importu, co stymulowało wzrost inwestycji w produkcję. Towary wyprodukowane w Rosji okazały się relatywnie tańsze od importowanych. Rosyjscy przedsiębiorcy wznowili produkcję towarów, które do tej pory przegrywały rywalizację z wyrobami importowanymi. Wartość importu w dolarach w 1998 roku w (stosunku do poprzedniego roku) spadła o 20% i o kolejne 30% w 1999 roku.

Mimo ogromnych negatywnych skutków kryzysu finansowego dla rosyjskiej gospodarki (upadek wielu przedsiębiorstw, zubożenie społeczeństwa, wzrost zadłużenia itp.), w kolejnych latach dewaluacja rubla okazała się silnym czynnikiem stymulującym dynamiczny wzrost produkcji i częściową modernizację przedsiębiorstw (zwłaszcza w sektorze spożywczym). Wraz z wygasaniem efektu dewaluacji rubla w kolejnych latach wzrastała wielkość importu do Federacji Rosyjskiej. Od roku 2000 postępuje realne wzmocnienie rosyjskiego rubla wobec zagranicznych walut, zwłaszcza dolara amerykańskiego. W sumie na koniec 2004 roku realny kurs rubla odzyskał w zasadzie swój poziom przedkryzysowy z końca grudnia 1997 roku⁵⁵.

2. Wzrost cen ropy

Wraz ze wzrostem⁵⁶ cen ropy naftowej w 1999 roku (patrz wykres 6) postępowała szybka odbudowa sytuacji ekonomicznej Rosji. Gospodarka rosyjska jest szczególnie wrażliwa na koniunkturę na światowym rynku naftowym (ceny gazu ziemnego są uzależnione od cen ropy naftowej), ze względu na ogromne znaczenie sektora naftowego i gazowego dla gospodarki rosyjskiej. Spadek cen ropy poniżej 10 USD za baryłkę w połowie 1998 roku był jedną z przyczyn krachu finansowego w Rosji. Wzrost cen ropy rozpoczął się już w roku 1999 i w 2000 roku; średnia cena baryłki ropy Urals sięgnęła 24 USD, a w 2004 roku przekroczyła nawet 30 USD. Utrzymywanie się cen ropy na wysokim poziomie zapewnia budżetowi stały dopływ środków finansowych i możliwość swobodnego ich dystrybuowania, m.in. na cele socjalne (inwestycje publiczne, wzrost pensji i emerytur itp.), a także pomaga utrzymać dobrą koniunkturę w innych sektorach gospodarki. Dynamiczny wzrost cen surowców energetycznych w 1999 roku zapewnił napływ do budżetu Federacji Rosyjskiej ogromnych sum, które nie tylko przyczyniły się do unormowania sytuacji w finansach publicznych w kolejnych latach, ale także pomogły rządowi rosyjskiemu uporać się z zagrożeniem dla gospodarki FR, jakie stanowił narastający dług zagraniczny (ponad 60% PKB). Dzięki petrodolarom Rosja nie tylko wywiązywała się ze swoich zobowiązań, ale także mogła przedterminowo spłacać długi.

3. Wzrost popytu wewnętrznego

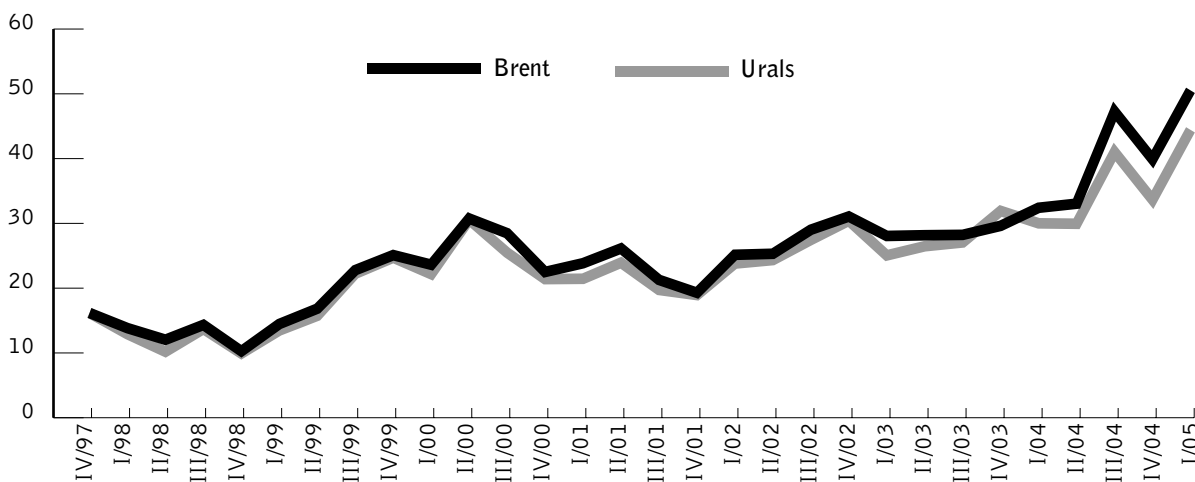
Popyt wewnętrzny w Rosji po 2000 roku stał się głównym motorem wzrostu gospodarczego. Utrzymanie na tak wysokim poziomie popytu inwestycyjnego i konsumpcyjnego w Federacji Rosyjskiej było jednak możliwe przede wszystkim dzięki wysokim cenom ropy oraz gazu ziemnego i napływowi do kraju ogromnych sum ze sprzedaży tych surowców.

3.1. Popyt inwestycyjny

Wraz z napływem petrodolarów do Rosji i ogromnym wzrostem popytu na rodzimą produkcję rozpoczął się w Rosji boom inwestycyjny. W 2000 roku odnotowano przyrost inwestycji w kapitał podstawowy w wysokości ponad 17%. W następnych latach wzrost nie był już tak imponujący, ale utrzymywał się na dość wysokim poziomie ok. 10%⁵⁷. Burzliwy dla gospodarki okres 2003/2004 (afery Jukosu, poważne interwencje państwa w gospodarkę) zaniepokoiły inwestorów i wzbudziły obawy co do efektywności i dochodowości ich dalszego zaangażowania finansowego, co zaowocowało ograniczeniem przyrostu inwestycji w ostatnich kwartałach 2004 i na początku 2005 roku. Po kryzysie 1998 roku w kapitał podstawowy w Rosji inwestowano ponad 15% PKB⁵⁸, jednak, biorąc pod uwagę krytyczny poziom wyeksploatowania infrastruktury i potencjał rosyjskiej gospodarki, wielkości te nie były adekwatne do potrzeb.

Tuż po kryzysie celem rosyjskich przedsiębiorstw było przede wszystkim zaspokojenie potrzeb ro-

Wykres 6. Ceny ropy (USD/baryłka; cena na koniec kwartału)

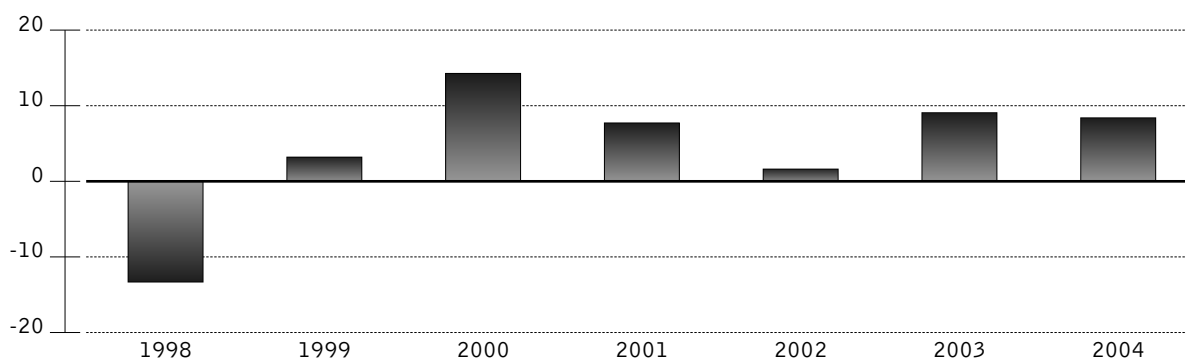
Źródło: *Wall Street Journal*, 2005

dzimego rynku, sprawa jakości produkowanych towarów była drugorzędna. Stosunkowo niewielkim kosztem reanimowano nieczynne już linie produkcyjne, do handlu trafiły towary zalegające w magazynach. Jednak głównymi inwestorami w pierwszych pokryzysowych latach, podobnie jak i obecnie, były kompanie naftowe usiłujące możliwie najbardziej zwiększyć wydobycie i eksport surowca, tak by wykorzystać coraz bardziej korzystną koniunkturę. Gros środków koncerny inwestowały w najnowsze technologie i urządzenia szybko zwiększające wydobycie na eksploatowanych od dawna złożach, unikając jednak inwestycji długoterminowych w badania i zagospodarowywanie nowych zasobów. Drugim znaczącym inwestorem w Rosji jest rosyjskie państwo, a ściślej przedsiębiorstwa bezpośrednio lub pośrednio zależne od finansów publicznych. Inwestycje państwa były przeznaczane przede wszystkim na rozwój transportu (w tym rurociągi) oraz gospodarki komunalnej. Inwestycje w kapitał podstawowy utrwały więc obecny – surowcowy charakter rosyjskiej gospodarki i ta tendencja w polityce inwestycyjnej na rynku rosyjskim nie zmieniła się do dziś.

3.2. Popyt konsumpcyjny

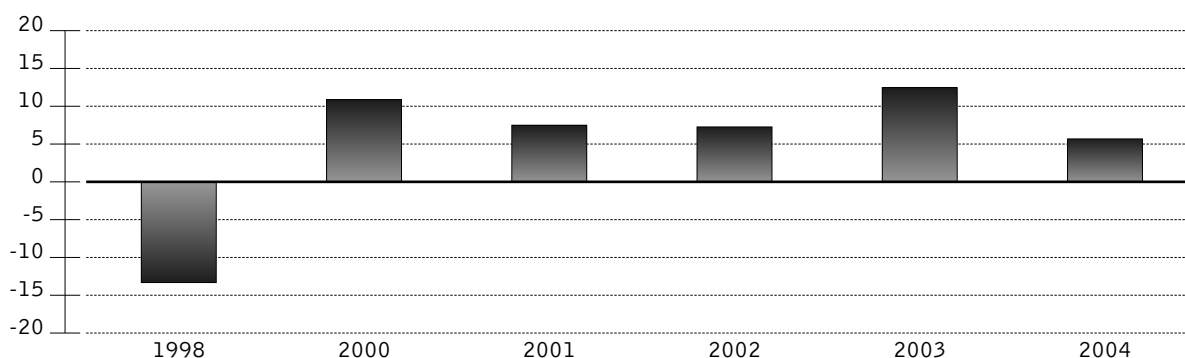
Postępujący od 2000 roku realny wzrost dochodów rosyjskiego społeczeństwa również wpływał stymulująco na rozwój produkcji w Rosji. W kolejnych pięciu latach po kryzysie realne dochody obywateli wzrastały średnio rocznie o ponad 10%. Dodatkowo dobra kondycja finansów publicznych pozwalała na w miarę regularne wywiązywanie się państwa ze zobowiązań wobec obywateli: pracowników „budżetówki”, emerytów, rencistów i wszystkich, którym państwo przyznało ulgi (transportowe, komunalne itp.). Jednak „bogaczące się” społeczeństwo rosyjskie wraz z wygasaniem „efektu dewaluacji” i umacnianiem się rubla coraz częściej zwracało się po towary sprowadzane z zagranicy, które ponownie stały się konkurencyjne dla rodzimej produkcji. Zaowocowało to utrzymującym się od 2000 roku wzrostem importu do Rosji.

Wykres 7. Roczny przyrost inwestycji w kapitał podstawowy w Rosji (w %)

Źródło: Rosstat 2005

Wykres 8. Wzrost realnych dochodów Rosjan w latach 1999–2004 (w % do poprzedniego roku)

Źródło: Rosstat 2004, www.gks.ru 2005

IV. Ograniczenia i hamulce wzrostu gospodarczego w Rosji

Czynniki wzrostu, a przede wszystkim wysokie ceny ropy naftowej na świecie na razie rekompensują negatywne działanie znacznie liczniejszych czynników hamujących rozwój gospodarczy, ale nie są już w stanie powstrzymać spowolnienia wzrostu produkcji przemysłowej i PKB widocznego od połowy 2004 roku. W roku 2005 eksperci nie oczekują istotnych zmian w życiu gospodarczym kraju. Obniżenie tempa wzrostu jest przede wszystkim skutkiem obecnej polityki wewnętrznej i gospodarczej Kremla zmierzającej do zwiększenia własności państwa w wybranych sektorach i przedsiębiorstwach, wzmocnienia wpływu na prywatny biznes oraz przejścia kontroli nad przepływem głównych strumieni finansowych w kraju. Realizacja tej polityki hamuje rozwój przedsiębiorczości, aktywność inwestycyjną i nie sprzyja konkurencji. Politycznie motywowane jest także zahamowanie przez Kreml reform (zwłaszcza reform monopoli naturalnych), które okazało się istotnym czynnikiem spowolnienia wzrostu. Suma tych czynników wpływa negatywnie na klimat inwestycyjny w Rosji. Obecna sytuacja w rosyjskiej gospodarce jest jednak również efektem tendencji w mniejszym stopniu zależnych od polityki władz (np. sytuacji demograficznej czy znacznej koncentracji w gospodarce) oraz innych procesów zachodzących w aktualnej rzeczywistości społeczno-ekonomicznej Rosji, a często obu tych czynników na raz.

1. Niedostatek inwestycji

Gospodarka rosyjska od lat nie może się uporać z problemem niedostatku inwestycji. Przyrost inwestycji w kapitał podstawowy w Federacji Rosyjskiej nastąpił dopiero po kryzysie w 1998 roku, jednak ich poziom pozostaje nadal niewystarczający w stosunku do potrzeb zarówno całej gospodarki, jak i poszczególnych jej sektorów. W ostatnich latach inwestycje w Rosji są coraz częściej finansowane z pieniędzy zagranicznych. Mimo doskonałej koniunktury rosyjscy inwestorzy zamiast inwestować własny kapitał coraz częściej angażują w tym celu kredyty zagraniczne. Zainteresowanie obcego kapitału rynkiem rosyjskim wzrasta, jednak wśród tej kategorii inwestycji

dominują te obciążone mniejszym ryzykiem (nastawione na szybki zwrot: kredyty, pożyczki itp.), mniej korzystne dla rosyjskiej gospodarki niż inwestycje bezpośrednie. Wśród tych ostatnich coraz większą rolę odgrywa „ubezpieczony” za granicą w „rajach podatkowych” (np. na Cyprze) kapitał rosyjski.

1.1. Inwestorzy krajowi: ucieczka kapitału

Od początku lat dziewięćdziesiątych notowany jest w Rosji odpływ kapitału netto realizowany przez sektor prywatny. Przez lata dziewięćdziesiąte rocznie wypływało z Rosji netto prawie 20 mld USD, szczytowy wynik osiągnięto w roku 2000, kiedy to zanotowano prawie 25 mld USD⁵⁹, w kolejnych latach informowano o systematycznym spowolnieniu ucieczki rodzimego kapitału aż do niespełna 2 mld USD⁶⁰ w 2003 roku, jednak już w 2004 roku wskaźnik ten ponownie wzrósł do 9,5 mld USD (patrz wykres). W 2004 roku wywóz kapitału realizowany przez sam sektor niefinansowy, czyli z pominięciem sektora bankowego, wyniósł 33 mld USD, co jest najgorszym wskaźnikiem od przedkryzysowego roku 1997. W sumie od 2001 roku wywieziono z Rosji 100 mld USD⁶¹. Kompanie starają się z ten sposób chronić własne pieniądze, inwestując je w bezpieczniejszy (od rosyjskiego) biznes zachodni. Nowym zjawiskiem jest bowiem wzrastająca aktywność inwestycyjna rosyjskiego kapitału za granicą. Według UNCTAD (dane na podstawie Bilansu Płatniczego CBR) rosyjskie podmioty do końca 2004 roku (od rozpadu ZSRR) zainwestowały za granicą w formie inwestycji bezpośrednich ponad 60 mld USD. Przy czym obserwowany jest wzrost tych inwestycji w ostatnich dwóch latach do prawie 10 mld USD, podczas gdy do 2002 roku roczna ich wielkość utrzymywała się na poziomie ok. 2,5 mld USD⁶². Część eksportowanego z Federacji Rosyjskiej kapitału powraca do kraju w postaci inwestycji z „rajów podatkowych” (Cypru, wysp Bahama itd.). Na prowadzenie biznesu w kraju kompanie rosyjskie wolą zaciągać kredyty, zwiększając tym samym swoje długi zagraniczne. W ostatnich dwóch latach ta kategoria zadłużenia sektora prywatnego wzrosła z 48 do 106 mld USD⁶³. Eksport rodzimego kapitału z Rosji nasilił się po rozpoczęciu sprawy Jukosu w 2003 roku i jest wyraźnym symptomem braku zaufania biznesu do instytucji, systemu politycznego i prawnego państwa. W krótkoterminowej perspektywie uciecz-

ka kapitału (przy obecnych światowych cenach ropy) nie zagraża stabilności finansowej kraju. Jednak w przypadku pogorszenia koniunktury dla wielu zadłużonych kompanii może to oznaczać problemy ze spłatą zobowiązań oraz utrudnieniem dostępu do rynków kredytowych.

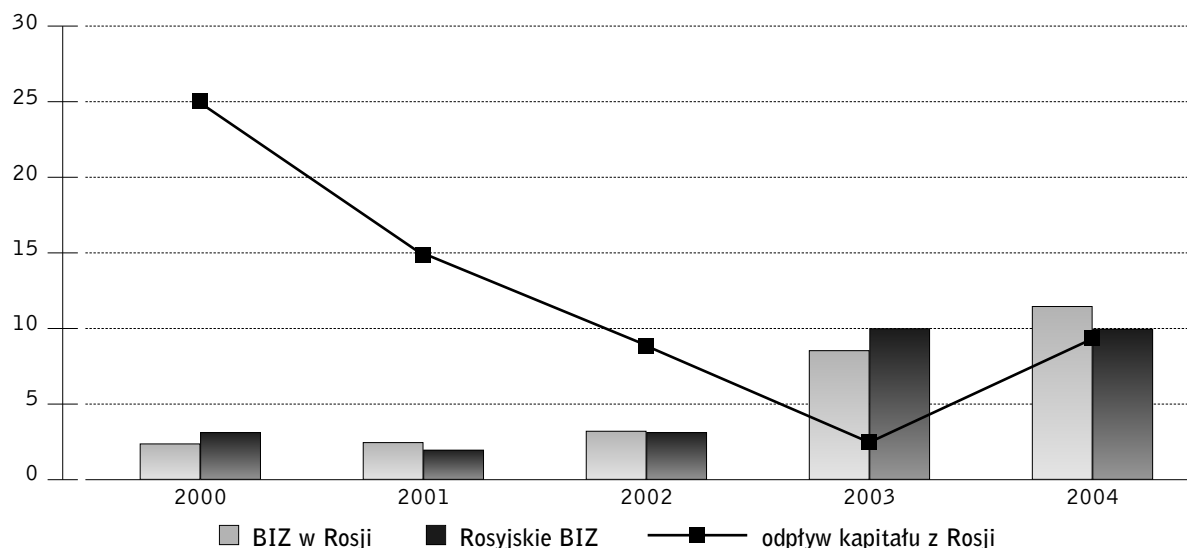
1.2. Inwestorzy zagraniczni

W latach dziewięćdziesiątych inwestycje zagraniczne w Rosji utrzymywały się na stałym niskim poziomie ok. 3 mld USD rocznie. W latach 2003–2004 nastąpił ich znaczny (w ujęciu dolarowym) wzrost odpowiednio do ponad 7 mld USD i 11 mld USD (ok. 1/3 bezpośrednich inwestycji zagranicznych – BIZ – w roku 2004 pochodziło z Cypru; można więc uznać, że był to powracający kapitał rosyjski). Mimo tendencji wzrostowej napływ kapitału do Rosji jest niewystarczający, jeśli brać pod uwagę rosyjskie potrzeby⁶⁴ i potencjał kraju. Według szacunków opartych na danych Bilansu Płatniczego CBR FR, w sumie od początku lat dziewięćdziesiątych do roku 2004 do Rosji napłynęło ponad 60 mld dolarów BIZ⁶⁵, tj. ok. 0,5 tys. dolarów *per capita*⁶⁶, co daje Federacji Rosyjskiej gorszy wynik w porównaniu z państwami Europy Środkowej. Rosja nie jest nawet liderem pod względem napływu BIZ *per capita* na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw (lepszy rezultat mają Kazachstan i Azerbejdżan). Przyczyną tego stanu rzeczy jest nie tylko coraz mniej korzystny klimat inwestycyjny, ale także tradycyjnie nie-

chętny w Rosji stosunek do inwestorów zagranicznych.

Wśród inwestycji zagranicznych dominują te nastawione na jak najszybszą realizację i eksport zysków (do tej kategorii zaliczane są m.in. kredyty zagraniczne udzielane rosyjskim kompaniom), określane mianem „pozostałych inwestycji”⁶⁷. Ich udział w masie wszystkich inwestycji napływających do Rosji wyniósł w 2003 roku 75%. Tendencja ta sygnalizuje obawy o bezpieczeństwo wkładów i brak zaufania do ich adresata. Niedostatek zaangażowanego kapitału, a zwłaszcza BIZ, które gwarantują rzeczywiste i długotrwałe zaangażowanie inwestora na rynku, w poważnym stopniu hamuje wzrost rosyjskiej gospodarki. Wzrostowi gospodarki niezupełnie odpowiada też kierunek napływających inwestycji. Największe środki przyciąga niezmiennie sektor surowcowy, a od kilku lat również handel (sieci supermarketów), podczas gdy oficjalne programy rozwoju gospodarczego mówią o konieczności dokapitalizowania sektorów przetwórczych i rozwoju wysokich technologii. Jednokierunkowość inwestycji – koncentracja na sektorze surowcowym – pogłębia uzależnienie rosyjskiej gospodarki od wpływów z eksportu ropy naftowej.

Wykres 9. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne i odpływ kapitału z Rosji (mld USD)

Źródło: Bilans Płatniczy CBR

* Odpływ kapitału z Rosji netto realizowany przez sektor prywatny

2. Polityka Kremla a spowolnienie wzrostu gospodarczego

Niedostatek inwestycji i ich charakter to przede wszystkim skutek niekorzystnego i pogarszającego się w ostatnich latach klimatu inwestycyjnego w Rosji. Sytuacja ta jest w znacznej mierze konsekwencją świadomej polityki Kremla, polegającej na nadmiernej ingerencji państwa w gospodarkę, faktycznego ubezwłasnowolnienia biznesu oraz braku reform.

2.1. Wzrost własności państwa w sektorach strategicznych

Od roku 2000 Kreml konsekwentnie przejmuje lub wzmacnia kontrolę nad wybranymi sektorami gospodarki – przede wszystkim strategicznymi (energetyka) i najbardziej dochodowymi (np. sektor naftowy) oraz przepływami finansowymi w państwie. Pierwszym krokiem w tym kierunku było przejście kontroli menedżerskiej nad ważnymi strukturami gospodarczymi z udziałem państwa (przede wszystkim monopolami naturalnymi). Drugim – zwiększanie udziałów państwa w wybranych sektorach.

Taka polityka ogranicza, a w niektórych dziedzinach wręcz paraliżuje mechanizmy stymulujące konkurencję, co samo w sobie jest silnym hamulcem wzrostu przede wszystkim w:

– sektorze gazowym

Już w roku 2000 pod bezpośrednią, choć do niedawna nieformalną⁶⁸ kontrolę otoczenia prezydenta przeszedł Gazprom, a wraz z nim ponad 90% rosyjskiego rynku gazowego, 100% eksportu tego surowca i ogromne z tego tytułu dochody. Koncern stał się zapleczem finansowym nowej ekipy i jej narzędziem politycznym. Protekcja Kremla polega m.in. na faworyzowaniu kompanii, aprobowaniu jej polityki i ochronie monopolistycznego statusu Gazpromu. Dzięki niezmiennie korzystnym dla koncernu orzeczeniom instytucji państwowych (np. Ministerstwa Zasobów Naturalnych przyznającego lub unieważniającego licencje na złoża; sądów etc.), monopol bez trudu zwalcza konkurencję i przejmuje niezależne firmy wydobywcze (np. Norttgaz) czy przetwórcze (Sibur)⁶⁹.

– sektorze naftowym

Ekspropriacja Jukosu znacznie zwiększyła własność państwa w sektorze naftowym. Po dopro-

wadzeniu tej kompanii do bankructwa i przejęciu przez państwową Rosneft' jej głównego przedsiębiorstwa wydobywczego – Juganskneftiegazu (JNG), już tylko kwestią czasu wydaje się przejście pozostałej części koncernu. Na razie ekspansja własnościowa państwa dokonuje się głównie w strategicznym sektorze naftowo-gazowym. Sprawa Jukosu jest pierwszym krokiem w realizacji kremlowskiego planu powrotu państwa w charakterze głównego gracza do sprywatyzowanego w latach dziewięćdziesiątych sektora naftowego. Jak wynika z wypowiedzi najwyższych kremlowskich prominentów, odleglejszym celem obecnej ekipy jest budowa państwowego superholdingu, który współdecydowałby o światowych cenach i globalnej polityce surowcowej. Realizacja tych planów wymagałaby kolejnych ekspropriacji w sektorze naftowym. Wiele wskazuje na to, że następnym obiektem, który zamierza wchłonąć państwo, może być koncern Sibneft'. Niewykluczone też, że w dalszej perspektywie plany budowy kremlowskiego imperium naftowego przewidują przejście Surgutneftiegazu⁷⁰.

– sektorze finansowym

Zwiększenie stanu posiadania państwa w tej sferze dokonuje się m.in. poprzez:

1. bezpośrednie przejmowanie aktywów banków prywatnych⁷¹ albo ich dyskredytację (pseudokryzys bankowy 2004);
2. wzmacnianie banków państwowych i osłabianie prywatnych. Władza faworyzuje banki państwowe, powierzając im najbardziej dochodowe operacje, np. prowadzenie wielomiliardowych rachunków instytucji budżetowych czy funduszy ubezpieczeniowych. *Wnieszekonombank*⁷² prowadzi np. operacje z większością składek emerytalnych. Kreml traktuje sektor bankowy jako instrument ułatwiający finansowanie ważnych dla państwa transakcji⁷³;
3. przejmowanie znacznej części bezpośrednich wpływów budżetów regionalnych. Ceną za umocnienie dystrybutorskiej roli Moskwy jest utrata samodzielności finansowej wielu podmiotów Federacji Rosyjskiej, przede wszystkim bogatszych⁷⁴ i wzrost uzależnienia pozostałych od transferów finansowych z budżetu federalnego;
4. utrzymywanie kontroli nad pieniędzmi funduszy formalnie niezależnych od budżetu państwa: Funduszu Emerytalnego⁷⁵ i innych⁷⁶.

2.2. Wzmocnienie kontroli państwa nad prywatnym biznesem

Przejmowaniu przez państwo własności towarzyszy wzmocnienie kontroli Kremla nad prywatnym biznesem. Kluczowym punktem tego procesu było zerwanie symbiotycznych związków władzy i biznesu, charakteryzujących okres rządów Borysa Jelcyna. Państwo w relacjach z przedsiębiorcami nie tylko odzyskało dominującą pozycję, ale także w pełni podporządkowało sobie wielki biznes. Jednym ze środków do osiągnięcia tego celu była sprawa Jukosu, w której Kreml zaprezentował narzędzia i mechanizmy umożliwiające mu kontrolowanie prywatnego sektora gospodarki:

– dyspozycyjność instytucji państwowych – sądów, prokuratury, organów ścigania, służb podatkowych itd.⁷⁷. Obecnie wszystkie te instytucje realizują polecenia Kremla. Władza ma ponadto możliwość dowolnego kształtowania i interpretowania prawa w zależności od swoich potrzeb i interesów⁷⁸. W efekcie obecnie w Rosji obrona praw prywatnego biznesu (w konfrontacji z władzą) jest z góry skazana na niepowodzenie;

– brak gwarancji praw własności. Do przejścia własności wystarczy dyspozycyjność służb fiskalnych i sądów⁷⁹. Ryzyko zwiększa wybiórcze stosowanie represji (administracyjnych i prawnych) wobec podmiotów gospodarczych, które nie wpisują się w model relacji proponowany przez władzę prywatnemu biznesowi⁸⁰;

– nierówność podmiotów gospodarczych wobec prawa. Znajduje to m.in. wyraz w przywilejach dla wąskiego kręgu lojalnych kompanii, w pełni podporządkowanych władzy. Przywileje te zapewnia wybranym aparat państwowy na ogół kosztem innych uczestników rynku⁸¹.

2.3. Przerwanie dialogu władza – biznes

Większość działań władzy wobec biznesu zmierza do obniżenia statusu politycznego przedsiębiorców w kontaktach z władzą. Kreml w znacznej mierze wyeliminował poprzednie patologie tych relacji. Niemal do zera spadły wpływy biznesu we władzach ustawodawczych i możliwości lobbystyczne tego środowiska, bardzo silne przed 2003 rokiem. Osłabieniu uległy kontakty biznesu z partiami politycznymi (lekcja Jukosu dowiodła, że biznes może sponsorować albo partię władzy, albo ugrupowania niemające szans, by stać się realną opozycją). Został przerwany lub zakłócony dialog władzy z biznesem na różnych poziomach

– od najwyższego (rezygnacja Kremla z bezpośrednich kontaktów z Rosyjskim Związkiem Przemysłowców i Przedsiębiorców) do lokalnego. Patologiczny jest jednak również narzucony przez obecną ekipę oparty na strachu model relacji: patron – poddany. Zerwanych kontaktów władzy z przedsiębiorcami nie zrekompensowała żadna inna forma dialogu.

Skutkiem tej sytuacji jest podporządkowanie woli Kremla całego niemal prywatnego biznesu w Rosji. W obawie przed utratą mienia kompanie dobrowolnie rezygnują z wykorzystywania legalnych sposobów redukcji podatków i dają różne dowody lojalności⁸². Znaczna ich część deklaruje gotowość finansowania zobowiązań budżetowych państwa na realizację programów socjalnych w ramach propagowanego przez Kreml hasła „społecznej odpowiedzialności biznesu”. Skutkiem narzuconego przez ekipę Putina modelu relacji jest głęboki kryzys zaufania przedsiębiorców do władzy, który stymuluje ucieczkę kapitałów z Rosji i paraliżuje aktywność inwestycyjną tego środowiska.

2.4. Zahamowanie reform

Sposobem na utrzymywanie kontroli Kremla nad gospodarką jest także odgórne przeciwdziałanie wszelkim formom decentralizacji wybranych branż, które mogłyby tę kontrolę osłabić. Przejawem takiej polityki było m.in. wstrzymanie reformy monopolu naturalnych: gazowego (Gazpromu), elektroenergetycznego (RAO JES) i transportowego (Rosyjskie Koleje). Ich demonopolizacja, częściowa prywatyzacja i pojawienie się konkurencyjnego rynku w każdej z tych dziedzin miały dać impuls rosyjskiej gospodarce i stymulować rozwój małego i średniego biznesu. Plany te okazały się jednak sprzeczne z interesami władzy, która forsowała kierunek przeciwny – koncentracji struktur gospodarczych. Interesy siłowej części prezydenckiego otoczenia osób sprawiły więc, że zablokowano mechanizmy zdolne stymulować silny, długofalowy wzrost gospodarczy. W efekcie Gazprom nie tylko zachował monopolistyczny charakter, ale podjął ekspansję na rynki pokrewne, pozostające dotychczas poza sferą jego działania (naftowy i elektroenergetyczny). Zamiast demonopolizacji rynku gazowego postępuje jego coraz większa konsolidacja w rękach Gazpromu i jego kremlofskich patronów. Ostatni rok skorygował też liberalne plany reformy monopolu energetycznego – spółki Jedi-

naja Energiaczeskaja Sistiema Rossii (RAO JES). Wstrzymano rozpoczętą już realizację reformy, nie dopuszczając do zasadniczego jej etapu: prywatyzacji spółek generujących. Najprawdopodobniej liberalna reforma RAO JES stanowiła przeszkodę w realizacji planu utworzenia z Gazpromu struktury kontrolującej nie tylko produkcję, przesył i handel gazem, ale także główny rynek zbytu surowca (w bilansie energetycznym FR 60% energii elektrycznej i ciepłej wytwarza się przy pomocy gazu, a największym odbiorcą tego surowca jest właśnie RAO JES)⁸³.

Wstrzymanie reformy spółki Rosyjskie Koleje (RK) przypisuje się⁸⁴ rywalizacji klanu „siłowego” z innymi, mniej wpływowymi grupami o kontrolę nad strumieniami finansowymi generowanymi przez monopol transportowy. Wprowadzenie swoich przedstawicieli do organów kierowniczych RK zapewniło klanowi „siłowemu” pełnię kontroli nie tylko nad finansami monopolu, ale także nad realizacją rozpoczętej już reformy. Wynikiem ich działań było zaniechanie reform i utrwalenie monopolu transportowego.

3. Trwałe tendencje społeczno-gospodarcze hamujące wzrost

3.1. Koncentracja własności w gospodarce

Własność w gospodarce rosyjskiej jest skoncentrowana w rękach wąskiej grupy prywatnych biznesmenów i państwa. Obecnie ok. 70% PKB Rosji generuje sektor prywatny, z czego tylko ok. 10% PKB wytwarzają małe (do 100 pracowników) przedsiębiorstwa, zaś udział przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego jest jeszcze mniejszy – poniżej 10% PKB. Z pozostałych ok. 30% PKB – wytwarzanych w sektorze państwowym – znakomita większość (ponad 25% PKB) przypada na firmy i przedsiębiorstwa stanowiące własność federalną⁸⁵. Polityce utrzymywania kontroli nad gospodarką sprzyja odziedziczona po ZSRR silnie skoncentrowana struktura rosyjskiej gospodarki. 23 grupy kapitałowo-przemysłowe zatrudniają prawie 40% osób czynnych zawodowo i kontrolują 36% sprzedaży w przemyśle⁸⁶. Rola zagranicznych udziałowców jest w tej strukturze marginalna.

Tak wysoki stopień koncentracji w rosyjskiej gospodarce jest po części skutkiem monopolizacji poszczególnych sektorów i konsolidacji aktywów

w okresie prywatyzacji. Najwyższy poziom koncentracji własności w rękach dużych grup przemysłowych występuje w sektorach: surowcowym (głównie naftowym), w hutnictwie, zwłaszcza hutnictwie metali nieżelaznych, przemyśle samochodowym i chemicznym. Granicząca z monopolizmem koncentracja własności w Rosji – zarówno w sektorze prywatnym, jak państwowym – jest czynnikiem hamującym rozwój gospodarczy. Niszczy bowiem wolną konkurencję, nie stymuluje do zwiększania wydajności, szukania nowych dróg rozwoju, komplikuje, a niekiedy wręcz uniemożliwia rozwój małej i średniej przedsiębiorczości. W interesie obecnej władzy jest utrzymanie wysokiej koncentracji, łatwiejsze jest bowiem kontrolowanie stosunkowo nielicznej grupy wielkich przedsiębiorców niż setek mniejszych. Im pełniejsza kontrola, tym większe możliwości sterowania procesami zachodzącymi w całej gospodarce.

3.2. Sytuacja demograficzna⁸⁷

Czynnikiem, który w coraz większym stopniu będzie hamował rozwój rosyjskiej gospodarki, jest niedobór siły roboczej i postępująca degradacja społeczeństwa.

Depopulacja, starzenie się społeczeństwa, degradacja rodziny, plaga alkoholizmu itd. – redukują liczbę osób zdolnych do pracy i zwiększają obciążenia finansowe państwa – renty, emerytury, wzrastające zapotrzebowanie na usługi medyczne⁸⁸. W ciągu 14 lat (1989–2002) liczba ludności w Rosji spadła o 2 mln⁸⁹. Przewidywany dalszy spadek liczby ludności w Rosji w latach 2006–2018 ma wynieść ok. 10 mln osób⁹⁰. Dramatycznie niską średnią długość życia notuje się wśród mężczyzn: zaledwie 58 lat (średnia dla kobiet wynosi 72 lata)⁹¹. W 2002 roku na 3 zgony przypadały zaledwie 2 urodzenia. Wyludnienie może się okazać ogromnym problemem dla niektórych regionów Federacji Rosyjskiej (zwłaszcza Syberii i Dalekiego Wschodu), czynnikiem, który uniemożliwi ich rozwój.

Coraz mniej korzystna staje się również struktura aktywności zawodowej rosyjskiego społeczeństwa. Obecnie na dwie osoby aktywne zawodowo przypada jedna osoba niezdolna do pracy. W następnych latach proporcja ta będzie się zmieniała na niekorzyść – wzrośnie liczba osób niezdolnych do pracy.

Poważnym problemem społecznym w Federacji Rosyjskiej jest stan zdrowia ludności. Według danych resortu zdrowia, w Rosji jest 2 mln oficjalnie zarejestrowanych chronicznych alkoholików (w tym 60 tys. dzieci poniżej 14 roku życia) i 1 mln narkomanów. W Federacji Rosyjskiej zarejestrowano też przeszło 2 mln bezdomnych, pozbawionych opieki dzieci.

Konkluzje

1. Przeprowadzone za kadencji Władimira Putina reformy nie zmieniły struktury rosyjskiej gospodarki. Wdrożone zmiany nie zdołały zmniejszyć znaczenia sektora surowcowego dla Rosji i uniezależnić Federacji Rosyjskiej od koniunktury na światowych rynkach. Utrwaleniu dotychczasowej struktury sprzyjały nakłady inwestycyjne kierowane w znacznym stopniu do sektora naftowo-gazowego, a także polityka państwa niestwarzająca odpowiednich warunków dla rozwoju innych sektorów gospodarki. W konsekwencji Rosja pozostaje wrażliwa na wahania cen surowców na światowych rynkach. Stworzone przez rząd osłony: Fundusz Stabilizacyjny czy wysokie rezerwy bankowe, mogą okazać się niewystarczające przy znacznym i trwałym spadku cen ropy naftowej.

2. Osiągnięta dzięki dobrej koniunkturze na światowych rynkach stabilność jest pozorna, nie rozwiązuje bowiem najbardziej palącego problemu rosyjskiej gospodarki, jakim jest brak innych (poza cenami ropy) bodźców rozwoju. Utrzymywanie się cen ropy na dość wysokim poziomie wydaje się warunkiem koniecznym dla utrzymania stabilności ekonomicznej Rosji, nie gwarantuje jednak uchronienia państwa od innych kryzysów, np. o charakterze technologicznym. Postępująca degradacja infrastruktury w Federacji Rosyjskiej, przy ograniczonych nakładach na jej modernizację zapowiada możliwość pojawiania się coraz poważniejszych awarii całych systemów decydujących o funkcjonowaniu poszczególnych segmentów organizmu gospodarczego Rosji (np. wstrzymanie dostaw prądu do części Moskwy, maj 2005 czy w Błagowieszczeńsku, czerwiec 2005).

3. Utrzymywanie się elity „siłowej” przy władzy i zwieranie szyków przed wyborami 2008 roku zapowiada dalsze zamykanie się Rosji na świat,

odchodzenie od wolnorynkowych reform, ograniczanie praw człowieka i demokracji. Przygotowania Kremla do walki o sukcesę zaowocują najprawdopodobniej wzrostem restrykcyjności polityki gospodarczej państwa wobec biznesu. Skuteczne prowadzenie biznesu w Rosji jeszcze bardziej będzie zależało od „życzliwości” urzędników i dobrych kontaktów z władzą. Traktowanie gospodarki jako narzędzia walki politycznej i w efekcie jej instrumentalne wykorzystywanie nadal będzie ograniczało jej efektywność. W średniookresowej perspektywie należy zatem spodziewać się umacniania dotychczasowych tendencji w gospodarce i zaniechania procesu transformacji.

4. Demonstrowana obecnie lojalność wielkiego biznesu wobec Kremla jest zjawiskiem przejściowym i wymuszonym (przez m.in. pokazowy proces Jukosu, instrumentalne wykorzystywanie instytucji państwowych przez Kreml itp.). Chaotyczne działania państwa w sferze gospodarki nie sprzyjają rozwojowi i nowym, długoterminowym inwestycjom. Środowisko przedsiębiorców, które posiada znaczny udział w gospodarce Federacji Rosyjskiej, obecnie zbyt słabe i niejednolite, stanowi jednak potencjalne jądro anty-kremłowskiej opozycji. Może się ona uaktywnić w sytuacji konfliktu między koteriami na Kremlu.

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

¹ Wprowadzona w latach 2003/2004 nowa metoda prezentowania produkcji przemysłowej spowodowała wzrost tego wskaźnika do poziomu 7,3% w 2004 roku, podczas gdy według starej metodologii było to zaledwie 6,1%. Jednocześnie nie wszystkie dane z poprzednich lat poddane zostały rekalkulacji.

² Nowa klasyfikacja jest bliższa międzynarodowym praktykom, definiując sektory nie jako grupy przedsiębiorstw, ale jako sektory skupiające podobne grupy towarów (zamiast sektor naftowy mamy np. wydobywanie surowców lub przetwórstwo).

³ Różnice o ok. 2,5 punktu procentowego zaistniały zwłaszcza w trzecim i czwartym kwartałach 2004 r., „stare” statystyki mówiły o wzroście produkcji przemysłowej w porównaniu do odpowiedniego okresu poprzedniego roku na poziomie 4,8%, podczas gdy według „nowych” statystyk wzrost ten był odpowiednio 7,5% i 7,1%, co w konsekwencji dało w całym roku 2004 zamiast 6,1% wzrost na poziomie 7,3%. Russian Economic Report, March 2005, World Bank;

[http://www.worldbank.org.ru/ECA/Russia.nsf/ECADocByUnid/0CF40EF2E501A275C3256CD1002B7D90/\\$FILE/RER10_eng.pdf](http://www.worldbank.org.ru/ECA/Russia.nsf/ECADocByUnid/0CF40EF2E501A275C3256CD1002B7D90/$FILE/RER10_eng.pdf)

⁴ Produkt Krajowy Brutto informuje przede wszystkim o wartości wytworzonych w kraju dobrach i usługach, które zostały zarejestrowane i od których odprowadzono podatki. Wskaźnik ten zawiera w sobie również szacunki dotyczące aktywności gospodarczej prowadzonej bez wnoszenia odpowiednich opłat, płacenia podatków i bez przestrzegania odpowiednich przepisów prawnych, zwanej „szarą strefą”. Jednak ze względu na trudności dokładnego określenia wielkości „szarej strefy” (istnieje wiele definicji i metodologii jej badania), publikowane wskaźniki nie w pełni oddają rzeczywistą kondycję gospodarki.

⁵ Goskomstat/Rosstat 2004. Według Międzynarodowej Organizacji Pracy, na świecie w nieformalnej gospodarce pracuje pół miliarda ludzi, zdaniem Banku Światowego wytwarzają oni rocznie ok. 8 bilionów USD – wielkość porównywalna z PKB USA. W latach dziewięćdziesiątych wielkość „szarej strefy” w państwach rozwiniętych szacowana była średnio na ok. 12% PKB.

⁶ Badanie „szarej strefy” 1990 i 2001 r., zmiany po 10 latach (Niekryminalna tleniewaja ekonomika... (Analiza socjologiczna) www.rags.ru) lub Tień uznała swoje miejsce, *Izwestia*, 24.05.2002.

⁷ Jeśli do definicji o szarej strefie włączy się również „świat kryminalny” – produkcję narkotyków, itp., to wielkość tego zjawiska może przekroczyć nawet 80% PKB.

⁸ Połowa całkowitej produkcji Rosji wytwarzana jest zaledwie w 12 regionach Rosji, sam Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny wytwarza prawie 9% całkowitej produkcji Rosji, a miasto Moskwa ponad 5%. Obwód swierdłowski – 4,3%, obwód moskiewski – 4,2%, obwód samarski – 4%, obwód czelabiński – 4%, miasto Petersburg – 3,8%, Republika Tatarstan – 3,6%, Kraj Krasnojarski – 3,4%, Republika Baszkortostan – 3,1%, obwód kemerowski – 3,1%, Jamało-Nieniecki Okręg Autonomiczny – 3,1%.

⁹ Wzrost kosztów produkcji wynika m.in. ze stałej od 2000 roku aprecjacji rubla (6,1% w 2004 roku wobec koszyka walut), wyższych cen nośników energii, wzrostu pensji oraz ograniczenia możliwości wytwórczych.

¹⁰ Bardziej szczegółowo w: „Ekipa Putina przejmuje własność”, *Tydzień na Wschodzie*, 15.07.2004.

¹¹ Oświadczenie misji Międzynarodowego Funduszu Walutowego przebywającej w Moskwie w czerwcu 2005 r.

¹² Minimum socjalne w 2004 r. wynosiło ok. 85 USD na miesiąc dla jednej osoby.

¹³ Ceny transferowe – zaniżone w stosunku do rynkowych ceny produktów w rozliczeniach wewnętrznych producentów z pośrednikami handlowymi (traderami), były powszechnie stosowanym w Rosji sposobem obniżania podatków. Firmy pośredniczące, zarejestrowane na ogół w „rajach podatkowych” sprzedawały nabyte tanio produkty po cenach rynkowych, zachowując dla siebie znaczną część wartości dodanej.

¹⁴ Russian Economic Report, February 2004, World Bank, <http://siteresources.worldbank.org>

¹⁵ Około 10 punktów procentowych powyżej średniej dla gospodarek rynkowych, i podobnie jak w bogatych gospodarkach Europy Zachodniej, w których dochody przekraczają 20 000 USD na mieszkańca. From Transition to Development, A country Economic Memorandum for the Russian Federation, April 2004, World Bank.

¹⁶ From Transition to Development, A country Economic Memorandum for the Russian Federation, April 2004, World Bank.

¹⁷ Choroszyj bank – gosudarstwiennyj bank, *www.gazeta.ru*, 08.07.2004; Kudinow Wasilij, U CB wzięli 25 mld RUB, *Wiedomosti*, 22.07.2004; Kudinow Wasilij, Krisis poszoł na polzu, *Wiedomosti*, 10.08.2004.

¹⁸ Grozowski Borys, Miazina Jelena, PFR zaputałsja w procentach, *Wiedomosti*, 17.03.2004; Grozowski Borys, Sidia na dieńgach, *Wiedomosti*, 19.05.2004.

¹⁹ Por. Transition Report 2004, European Bank for Reconstruction and Development, London 2004.

²⁰ W sektorze tym pracuje zaledwie 1% zatrudnionych.

²¹ Oprócz danych opatrzonej odrębnymi odsyłaczami, pozostałe dane w rozdziale za: „Rossijskaja ekonomika w 2004 g. Tiendenci i pierspektiwy” (<http://www.iet.ru/publication.php?folder-id=44&category-id=115&publication-id=5403>).

²² Kapitał podstawowy – łączna suma wydatków, poniesiona na stworzenie nowych środków trwałych lub ulepszenie istniejących obiektów majątku trwałego (budynki, maszyny, urządzenia, środki transportu itp.). Za: Rosstat 2004.

²³ From Transition to Development, April 2004, World Bank.

²⁴ Bilans Płatniczy Federacji Rosyjskiej, Centralny Bank Rosji 2005.

²⁵ Ceny paliw i energii są w Rosji regulowane. Państwo dotuje tanimi nośnikami energii przede wszystkim ludność i instytucje budżetowe. Znacznie niższe od światowych są także ceny energii i paliw dla rodzimej gospodarki, przede wszystkim dla rolnictwa. Stosunkowo tania energia stanowi w znacznym stopniu o konkurencyjności produkcji eksportowej rosyjskiego przemysłu (przede wszystkim branży hutniczej i przemysłu maszynowego).

²⁶ W roku 2004 wydobywanie ropy w Federacji Rosyjskiej osiągnęło najwyższy od rozpadu ZSRR poziom – 458,8 mln t. Jednak tempo przyrostu wydobycia spadło z 11% w 2003 r.

do 9% w 2004 roku. Prognozy na rok 2005 przewidują ten wskaźnik na poziomie 5–6%. W większości kompanii mówi się o końcu epoki taniej ropy w Rosji. Rossija na mirowych rynkach ropy i gazu, *Ekonomika Rossii XXI wiek*, nr 18, 2004. http://www.ruseconomy.ru/nomer18_200501/ec14.html

²⁷ Na początku III kwartału 2004 roku wykorzystano maksimum mocy przesyłowych rosyjskich magistrali eksportowych, chociaż koncerny naftowe mogły zwiększać wydobycie. Spowodowało to zahamowanie wzrostu w całym kompleksie paliwowo-energetycznym, a wzrost PKB uległ w ostatnim kwartale ub.r. spowolnieniu – zamiast prognozowanego na 2004 rok wzrostu PKB (w stosunku do 2003 r.) o 6,9%, wyniósł on 6,7%. W okresie od sierpnia do listopada 2004 roku tempo wzrostu produkcji przemysłowej wynosiło średnio w skali miesiąca 0,11%, podczas gdy przez cały rok 2003 do lipca 2004 roku wskaźnik ten wyniósł 0,59%. Dane: Ministerstwo Rozwoju Gospodarczego i Handlu FR (wstępny bilans 2004 r.) i Centrum Koniunktury Gospodarczej przy rządzie Federacji Rosyjskiej (<http://www.opec.ru/library/images/attach/967.pdf>).

²⁸ Największe z eksploatowanych obecnie 64 złóż w Syberii Zachodniej (Samotlorskie, Mamontowskie, Fiodorowskie, Romaszkińskie i in.) zapewniające przeszło 60% rosyjskiego wydobycia ropy naftowej są wyczerpane w ok. 50 procentach; starsze – w ok. 60–80%. Zawartość wody w wydobywanej ropie (przeszło 1/3 eksploatowanych w Rosji zasobów jest nawodniona) przekracza 70% i więcej. Udział zasobów trudno dostępnych w eksploatowanych obecnie złożach w FR eksperci szacują na 55–60%. Od roku 1994 przyrost rozpoznanych i zbadanych zasobów ropy nie rekompensuje wydobycia (Federalny Informator Ministerstwa Przemysłu i Energetyki. Kompleks Paliwowo-Energetyczny FR 2002–2003; www.rusoil.ru).

²⁹ Transneft’ – monopol państwowy – jest wyłącznym właścicielem i operatorem sieci ropociągów oraz terminali naftowych na terenie FR. Fakt zmonopolizowania kontroli nad transportem ropy wyklucza np. budowę prywatnych rurociągów, które mogłyby pomóc w rozwiązaniu chronicznego problemu rosyjskiej „nieftianki” – niewystarczającej przepustowości magistrali eksportowych.

³⁰ Minimalną sumę na odtwarzanie zasobów, zapewniającą ich prostą reprodukcję (1:1) szacuje się na 5–6 mld dolarów rocznie. Bez napływu zachodnich kapitałów FR zdoła utrzymać wydobycie na obecnym poziomie jeszcze przez dwa, trzy lata. Potem nastąpi gwałtowny spadek. Dane dotyczące kosztów sanacji sektora za: sprawozdaniem ministra przemysłu i energetyki zaprezentowanym na przesłuchaniach w Dumie Państwowej (*Nieft’ Rossii*, kwiecień 2003).

³¹ W latach 2000–2003, po objęciu władzy w Gazpromie przez Aleksieja Millera, protegowanego rosyjskiego prezydenta, koncern prowadził akcję odzyskiwania aktywów, które monopol utracił za czasów poprzedniego kierownictwa. Z pomocą służb podatkowych, prokuratury i sądów Gazprom odzyskał m.in. kontrolę nad znaczną częścią zasobów spółki ITERA czy Siburem. Obecnie Gazprom, już bez takiego uzasadnienia, próbuje przejąć kolejne niezależne firmy wydobywcze, m.in. Nortgas.

³² Na obszarze FR znajdują się największe na świecie złoża gazu. Udokumentowane zasoby wynoszą ponad 47,5 bln m³,

co stanowi prawie 1/3 (31,2%) zasobów światowych; zasoby prognozowane szacuje się na przeszło 40% rezerw światowych. Do roku 2020 państwa rozszerzonej UE będą importowały ok. 70% zużywanego przez siebie gazu (w 2003 roku ok. 40%). Z raportów samego Gazpromu wynika, że kontrakty koncernu pozwalają zwiększyć do 2010 roku eksport do Europy Zachodniej o 60% (<http://energy.cr.usgs.gov/WEcont/regions/reg1/r1russ.pdf>).

³³ Największą przeszkodą w rozwoju niezależnych (od Gazpromu) firm – producentów gazu (producentami gazu są także kompanie naftowe) jest brak dostępu do sieci gazociągowej. Gazprom, będący wyłącznym właścicielem całej infrastruktury transportu gazu, niechętnie i według niejasnych kryteriów dopuszcza je tylko do sieci krajowej (rynek krajowy jest deficytowy), zachowując dla siebie wyłączne prawo eksportu. Dostęp do gazociągu jest warunkiem egzystencji drobnych producentów i sam w sobie stanowi skuteczny instrument dominacji Gazpromu na rosyjskim rynku gazowym.

³⁴ Z referatu wiceprezesa Gazpromu Aleksandra Riazanowa. Niezbędne nakłady na zwiększenie przepustowości magistrali eksportowych do poziomu odpowiadającego przewidywanej wysokości eksportu szacowane są na ok. 15–20 mld USD. Na utrzymanie systemu gazociągów w stanie umożliwiającym ich eksploatację trzeba ok. 120 mln USD rocznie przez najbliższych kilka lat (http://www.gazprom.ru/events/2004/06/101416_12266.shtml).

³⁵ Podstawa wydobycia Gazpromu – trzy ogromne złoża (Jamburskie, Urengojskie i Miedwieżje), eksploatowane od połowy lat sześćdziesiątych i dające obecnie przeszło 80% rosyjskiego wydobycia gazu są już wyczerpane odpowiednio: w 48%; 76% i 78%. Wszystkie złoża zachodniosyberyjskie znajdują się w stadium spadającego wydobycia, Dane z raportu Ministerstwa Przemysłu i Energetyki FR za rok 2003 (<http://www.mte.gov.ru/docs/32/1751.html>).

³⁶ Rafał Poborski, Aktywizacja rosyjskiej polityki gazowej na obszarze WNP, Tydzień na Wschodzie, 06.02.2003.

³⁷ Z badań przeprowadzonych w największych hutach żelaza w FR wynika, że tylko 20% wyposażenia zakładów hutniczych odpowiada współczesnym standardom, a 35% nie nadaje się do eksploatacji. Dane za: Dmitrij Siwakow, Za pobiedu russkiej stali, *Ekspiert*, 12–18.07.2004.

³⁸ Magnitogorski Kombinat Hutniczy emituje ok. 7,3 kg pyłów na 1 t wyprodukowanej stali, 4,1 kg tlenu siarki, 2,8 kg dwutlenku azotu i 8 m³ zanieczyszczonych wód. Dla porównania, analogiczne wskaźniki zanieczyszczeń emitowanych przez austriacki kombinat hutniczy Voest Alpine wynoszą odpowiednio: 0,4 kg, 0,63 kg, 0,61 kg, 2,5 m³ na tonę wyprodukowanej stali. Dane za: Przegląd specjalny „Mietalurgija”, *Ekspiert* nr 26; 12–18.07.2004. Większość źródeł szacuje opóźnienie technologiczne rosyjskiego hutnictwa żelaza na co najmniej 40 lat (m.in. *Kommiersant Włast’*, 31.05.2004).

³⁹ Głębsza modernizacja rosyjskiego hutnictwa żelaza nie byłaby obecnie umotywowana ekonomicznie. Nawet przy maksymalnych nakładach sektor mógłby osiągnąć w ciągu najbliższych 5 lat poziom technologiczny lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku, a wszystkie nowe technologie zachodnie są kapitałochłonne i mają długi okres zwrotu inwestycji. Tego zdania jest większość właścicieli zakładów

metalurgicznych, m.in. Władimir Potanin – właściciel holdingu Norylski Nikiel (wywiad dla *Wiedomosti*, 20.04.2004) i Aleksiej Mordaszow – współwłaściciel i szef Siewierstali (wywiad dla *Wiedomosti*, 21.10.2004).

⁴⁰ Rynki wewnętrzne państw europejskich i USA – najważniejszego do niedawna rynku zbytu rosyjskiej stali i surówki żelaza – chronią kontyngenty lub cła antidumpingowe. Dotyczy to przede wszystkim wyrobów wysoko przetworzonych. Eksport nie stymuluje więc hut w Rosji do produkcji o większej wartości dodanej. Protekcjonizm tych państw zmusił Rosję do częściowej na razie reorientacji eksportu wyrobów hutniczych na rynki azjatyckie; przede wszystkim na rynek chiński.

⁴¹ Do tego sektora należy hutnictwo aluminium, niklu, kobaltu, cyny, ołowiu, miedzi, tytanu i metali szlachetnych – platynoidów, złota itd.

⁴² Rosja produkuje ok. 5% światowej produkcji miedzi (www.nornik.ru).

⁴³ Por. Cwietienije cwietyi, *Itogi*, 14.12.2004 (dane za roku 2003).

⁴⁴ Zdaniem ekspertów (m.in. *Ekspiert*, 15–21.11.2004) tendencja ta jest trwała z uwagi na niesłabnący popyt, spowodowany stopniową rezygnacją lub znacznym ograniczeniem wykorzystania stali w wielu dziedzinach przemysłu (m.in. w przemyśle samochodowym, maszynowym i in.). W 2003 roku dochody producentów metali nieżelaznych w stosunku do 2002 roku podwoiły się.

⁴⁵ Atut niskich kosztów energii zaczął już słabnąć w miarę wzrostu cen energii na rynku wewnętrznym FR.

⁴⁶ Ok. 36% wszystkich zatrudnionych w przemyśle. *Kommiersant Włast'*, 28.06.2004 z powołaniem na Goskomstat.

⁴⁷ Prawdziwy boom produkcyjny w latach 2003–2004 przeżyły zakłady produkujące cysterny. Było to wynikiem ogromnego wzrostu popytu na te towary wśród kompanii naftowych usiłujących wyeksportować możliwie dużą ilość ropy w sytuacji zapchanej rurociągową infrastrukturą przesyłową.

⁴⁸ Obiektywnie opóźnienie to nie jest większe niż opóźnienie w ciężkim przemyśle maszynowym, jednak zmiany modernizacyjne i wprowadzanie nowych rozwiązań w analogicznej produkcji w krajach rozwiniętych są w przypadku tych branż znacznie częstsze.

⁴⁹ Poza segmentem samochodów ciężarowych egzystencję branży motoryzacyjnej w Rosji musi wspierać państwo, wprowadzając zaporowe cła na samochody importowane. Nawet protekcja państwa nie była jednak w stanie reanimować nieźle prosperującego w czasach ZSRR przemysłu lotniczego. Rosyjskie cywilne kompanie lotnicze niechętnie kupują rodzimy sprzęt, a jeśli już zawierają takie kontrakty, to są to na ogół transakcje wiązane – w zamian zyskują ułatwienia przy sprowadzaniu maszyn zagranicznych – nowych i używanych. Rynek na czterech kolosach, *Rossijskaja Gazieta*, 20.10.2004.

⁵⁰ Jeszcze w latach 1999–2000 koszty własne produkcji w przemyśle maszynowym były w Rosji średnio o 30–40% niższe niż na Zachodzie; obecnie – o 20–25%. Specjalny przegląd „Maszynostrojenije”, *Ekspiert*, 12.11.2001 i „Dwa szaga do elity”, *Ekspiert*, 22.09.2004.

⁵¹ W 2002 roku dynamika tego wzrostu silnie wyhamowała, co świadczyło o tym, że mechanizmy pokryzysowego wzrostu wyczerpały się, natomiast zabrakło nowych impulsów rozwoju.

⁵² Import produktów rolnych do Rosji rośnie z każdym rokiem. Np. w 2003 roku sprowadzono dwa razy więcej mięsa drobiowego niż w roku 2000, trzykrotnie więcej masła śmietankowego (www.mcx.ru).

⁵³ W maju 2000 r. prezydencki dekret powołał do życia FGUP Rosspirom, które przejęło 18 państwowych fabryk spirytusowych, oraz państwowe pakiety akcji w 120 zakładach produkujących alkohol, w tym 4 największych należących do fabryki „Kristałł” w Moskwie. Państwo wykorzystując przeróżne mechanizmy (sądy, metody siłowe) zmieniło w większości tych przedsiębiorstw rady dyrektorów i zarządy na lojalne wobec siebie. W 2002 r. państwo powołało jeszcze jedną firmę Sojuzpłodoimporta, w wyniku wojny Ministerstwa Rolnictwa z kompanią Jurija Szefflera SPI, która w połowie lat dziewięćdziesiątych weszła w posiadanie najbardziej znanych marek wódek (Stolicznaja, Moskowskaja); najprawdopodobniej ma dojść do połączenia obu państwowych gigantów.

⁵⁴ Aleksandr Carapkin, Anna Kurbatowa, *Obzor piszczewoj promyszennosti Rossii, Uprawlenije Kompanijej*, nr 3, 2002.

⁵⁵ Centr Makroekonomicznych Issledowanij Kompanii BDO „Junikon”, marzec 2005.

⁵⁶ Według szacunków Kwon z 2002 r. wzrost ceny baryłki ropy Urals o 1 USD powoduje wzrost dochodów budżetu federalnego o ok. 0,35% PKB, a budżetu skonsolidowanego (budżety: federalny, regionalne i samorządowe razem) o 0,45 USD.

⁵⁷ Wyjątkiem był rok 2002, w którym wprowadzone zostały nowe przepisy podatkowe likwidujące ulgę inwestycyjną dla przedsiębiorstw.

⁵⁸ Dla porównania na Ukrainie inwestowano – ok. 16% PKB, a w Kazachstanie – 25% PKB.

⁵⁹ CBR, Czysty wywóz kapitału czastnego sektora (według Bilansu Płatniczego), http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/print.asp?file=capital.htm, 2005.

⁶⁰ Sektor niefinansowy w 2003 roku wywiózł z Rosji ok. 30 mld USD (przedsiębiorstwa przemysłowe zwiększyły wywóz kapitału z 9,8 mld USD w 2002 roku do 18 mld USD w 2003 roku) – najwięcej od 1994 roku. Podawana przez CBR informacja o zmniejszeniu odpływu prywatnego kapitału z Rosji w 2003 roku do zaledwie 2 mld USD była wynikiem zaciągnięcia przez sektor bankowy tanich kredytów zagranicznych. Wynikowi temu sprzyjało również odroczenie przez obywateli od trzymania oszczędności w obcych walutach (w roku 2003 obywatele zmniejszyli ilość posiadanych dolarów o ponad 5,5 mld USD).

⁶¹ Za raportem agencji ratingowej Fitch „Russia’s Rising Capital Flight and External Debt”, www.fitchratings.com/corporate/events/press_releases_detail_print.cfm?print=...

⁶² United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), World Investment Report 2004, Country Fact Sheet: Russia Federation (www.unctad.org).

⁶³ Fitch Ratings, jw.

⁶⁴ Roczne potrzeby inwestycyjne sektora energetycznego zapewniające wywiązanie się ze zobowiązań i rozwój tego

sektora oszacowane zostały w Rosyjskiej Strategii Energetycznej na 40–50 mld USD. Rosyjskie koncerny nie są w stanie samodzielnie wyasygnować takiego kapitału (<http://www.mte.gov.ru/files/103/1354.strategy.pdf>).

⁶⁵ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), World Investment Report 2004, Country Fact Sheet: Russia Federation (www.unctad.org).

⁶⁶ W tym czasie do Polski napłynęło ponad 72 mld USD, tj. ok. 2 tys. USD *per capita*.

⁶⁷ Inwestycje bezpośrednie są to inwestycje dokonane przez osoby prawne lub fizyczne, w efekcie których podmioty te stają się posiadaczami (lub kontrolują) co najmniej 10% kapitału zakładowego. Inwestycje portfelowe – to zakup akcji lub udziałów, obligacji, weksli i innych papierów dłużnych przedsiębiorstw, jednak ich wartość nie może przekroczyć 10% kapitału zakładowego. Pozostałe inwestycje – to np. kredyty handlowe, kredyty rządowe obcych państw, kredyty organizacji międzynarodowych, wkłady bankowe. Spośród tych trzech form inwestycji najbardziej pożądane dla gospodarki są bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ). Tego typu nakłady gwarantują bowiem rzeczywiste i długotrwałe zaangażowanie inwestora na danym rynku. Mobilizują do rozwoju prowadzonej działalności i rozszerzania swojego zaangażowania, a także stają się magnesem dla innych inwestorów. Ani inwestycje portfelowe (w dużej mierze mające spekulacyjny charakter), ani pozostałe nie wiążą inwestora z danym rynkiem tak silnie, nastawione są one na jak najszybszą realizację zysków, przez co w okresie słabszej koniunktury istnieje niebezpieczeństwo szybkiego wycofania tego kapitału z kraju. Za: Rosstat 2004.

⁶⁸ Formalną kontrolę nad Gazpromem państwo uzyskało 24 czerwca 2005 roku, kumulując pakiet kontrolny monopolu. Do posiadanego dotychczas pakietu (39,3%) dokupiono od „córek” koncernu brakujące 10,7% akcji, wycenionych na 7,11 mld USD.

⁶⁹ Gazprom prowadzi wobec niezależnych odceni producentów gazu w Rosji bardzo agresywną politykę, w której skutecznym narzędziem jest monopol transportowy koncernu i manipulowanie dostępem do rurociągów. To samo dotyczy działalności gazowej koncernów naftowych.

⁷⁰ Świadczą o tym m.in. cytowane w mediach opinie zachodnich instytucji finansowych (najczęściej ekspertów Dresdner Banku lub Deutsche Banku) na temat optymalnego kształtu sektora naftowego w FR. Zdaniem tych instytucji w skład koncernu światowej rangi powinny wejść właśnie wymienione kompanie (m.in. Interfax, 12.04.2003; *Wiedomości*, 14.04.2005).

⁷¹ W lipcu 2004 roku *Wniesztorbank* przy pomocy państwa przejął bezpłatnie jeden z większych prywatnych banków Rosji Guta Bank.

⁷² *Wnieszekonombank* jest unikalnym tworem na rosyjskim rynku finansowym. Instytucja ta nie posiada licencji Centralnego Banku Rosji na prowadzenie działalności bankowej w FR, funkcjonuje jako agent rosyjskiego rządu do obsługi całego rosyjskiego długu zagranicznego (na jego bilansie znajduje się ok. 180 mld USD), prowadzi również operacje handlowe z zagranicznymi podmiotami. *Wnieszekonombank* funkcjonuje na podstawie dekretu prezydenta z 1993 r. i statutu z 1988 r. (podporządkowany jest rządowi ZSRR!); www.veb.ru

⁷³ Przykładem może być przejęcie przez państwo na przełomie 2004/2005 Jugansknieftegazu (przedsiębiorstwa wydobywczego koncernu Jukos). Jedną z kilku hipotez na temat sposobu opłacenia tej kosztownej transakcji (ok. 9,5 mld USD) jest właśnie sfinansowanie jej przez banki państwowe FR.

⁷⁴ Regiony te – np. Moskwa, Sankt Petersburg, Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny – przekazywały dawniej budżetowi federalnemu tylko część swoich wpływów i były w zasadzie samodzielne finansowo.

⁷⁵ W 2004 roku łączna wartość wpływów z podatku socjalnego (środki z którego trafiają głównie do funduszu emerytalnego, a także innych funduszy m.in. zdrowotnego) wyniosła ok. 15 mld USD.

⁷⁶ Funduszu Obowiązkowych Ubezpieczeń Zdrowotnych, Funduszu Ubezpieczeń Socjalnych etc. Ustawowo przewidziano egzekwowanie wpłat na te fundusze federalnym służbom podatkowym.

⁷⁷ Dyspozycyjność sądów w Rosji nie jest zjawiskiem nowym. Zdaniem obserwatorów, Kreml w roli dysponenta decyzji sądowych zastąpił jedynie środowiska kryminalne (N. Żukowa, *Rosyjskaja Fiedieracja Siegodnia*, nr 14, 2004, s. 3). Autorka wiąże osłabienie wpływu „kryminału” na rosyjski wymiar sprawiedliwości z zakończeniem w tych właśnie kręgach ostrej fazy podziału własności.

⁷⁸ M.in. na użytek sprawy Jukosu prezydent polecił (początek 2005 r.) przywrócić w Kodeksie Karnym (art. 104) sankcję konfiskaty mienia, usuniętą z KK w 2003 r., i rozszerzyć ją na te rodzaje przestępstw, które później inkryminowano Jukosowi oraz jego b. właścicielom. Zapis ten usankcjonuje dokonane już i planowane zajęcia majątku koncernu i osób z nim związanych. Inny przykład – prezydencka poprawka do Kodeksu Podatkowego (styczeń 2005) upoważnia służby podatkowe do egzekwowania kar i karnych odsetek od osób fizycznych i prawnych w trybie doraźnym, bez wyroku sądu.

⁷⁹ Powody do niepokoju daje biznesowi oświadczenie prezydenta na temat rozszerzenia uprawnień służb podatkowych. Wolę Kremla „kontynuowania surowej polityki fiskalnej, nawet gdyby miało to negatywnie wpływać na wizerunek kraju”, potwierdził też asystent prezydenta Igor Szuwałow na dorocznej konferencji poświęconej klimatowi inwestycyjnemu w Rosji (24.03.2004, serwisy informacyjne rosyjskich mediów na temat spotkania prezydenta Putina z przedstawicielami biznesu i wypowiedzi Szuwałowa).

⁸⁰ Koronnym przykładem jest sprawa Jukosu, który oskarżono m.in. o machinacje podatkowe. Podobne zarzuty (wykorzystywania legalnych sposobów redukcji podatków) można postawić każdemu podmiotowi gospodarczemu w Rosji. Prawdziwą przyczyną ataku na Jukos były początkowo ambicje polityczne jej szefa i współwłaściciela Michaiła Chodorkowskiego, a w późniejszej fazie postępowania zamiar przejęcia koncernu przez państwo.

⁸¹ Przykładem może być polityka licencyjna Ministerstwa Zasobów Naturalnych (MZN) FR, które w styczniu br. anulowało wyniki przetargu na realizację jednego z projektów sachalińskich, wygranego przez ExxonMobil i ChevronTexaco i oddało licencję związanemu z Kremlem prywatnemu koncernowi Surgutnieftegaz. Liczne przykłady takich przywilejów dają losy spraw, jakie toczy Gazprom z innymi

kompaniami o zagospodarowane już przez te kompanie złoża. We wszystkich przypadkach zwycięża Gazprom. W razie oporu przeciwnika monopolu do akcji przystępuje MZN, które grozi odebraniem licencji.

⁸² Na przykład odkupienie od amerykańskich kolekcjonerów i „zwrócenie Rosji” przez Wiktora Wekselberga (Alfa Group – m.in. TNK i SUAL) wartej przeszło 100 mln USD słynnej jubilerskiej kolekcji jaj wielkanocnych Faberge.

⁸³ Rocznik Statystyczny 2004, Rosstat.

⁸⁴ „Rosja 2004. Raport z transformacji”. Praca pod kierunkiem Konstantina Simonowa, dyrektora Centrum Koniunktury Politycznej (materiały forum Europa–Rosja, Krynica, kwiecień 2005).

⁸⁵ Szacunkowe dane na podstawie: Nations in Transition, Freedom House 2003, oraz From Transition to Development, A country Economic Memorandum for Russian Federation, April 2004, World Bank.

⁸⁶ From Transition to Development, A country Economic Memorandum for Russian Federation, April 2004, World Bank.

⁸⁷ Dane w tym rozdziale, oprócz tych opatrzonych odrębnymi przypisami, podawane są za Rocznikiem Statystycznym FR 2003, Rosstat, Moskwa 2004.

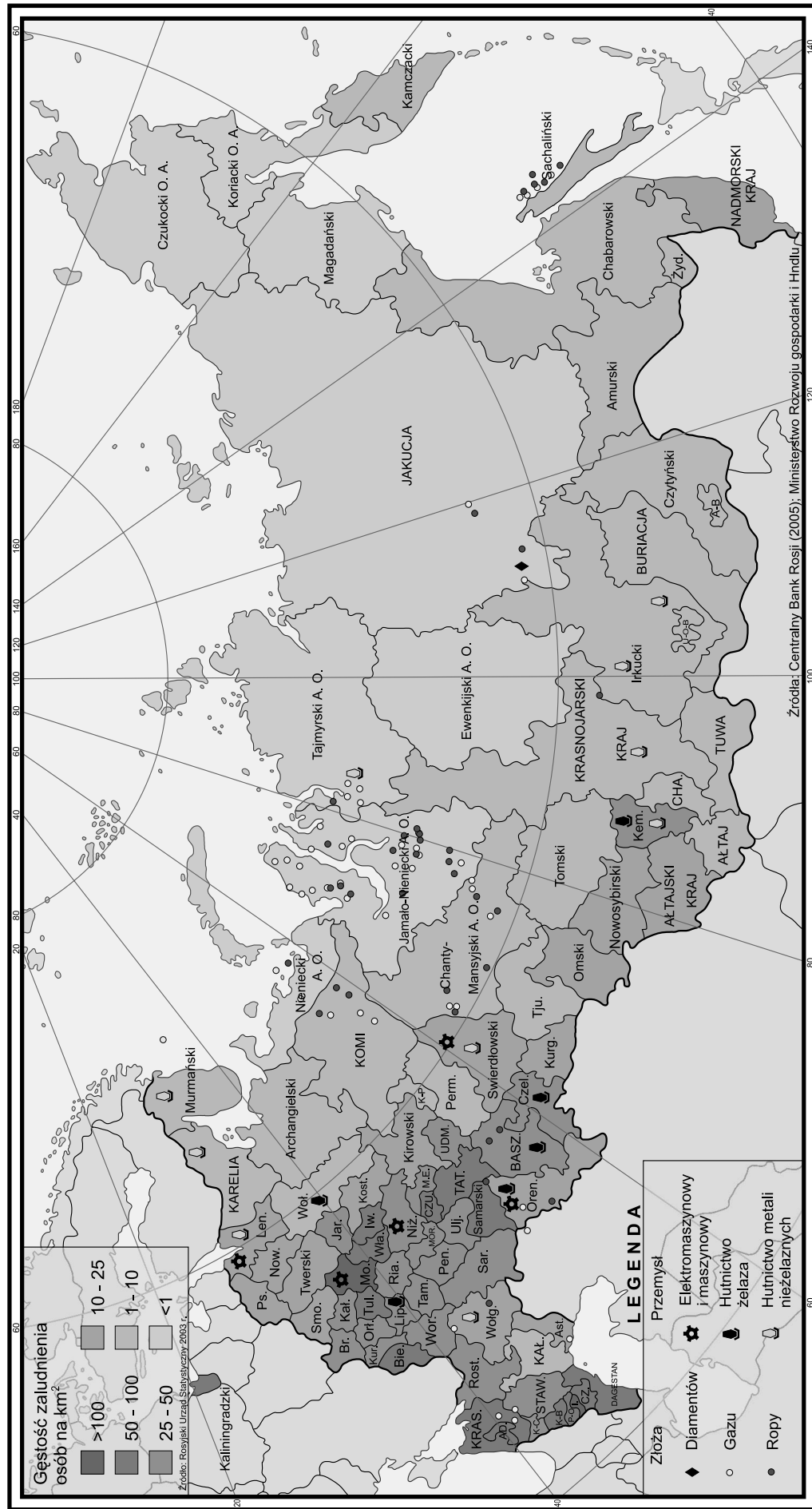
⁸⁸ Wydatki na ochronę zdrowia w Rosji wynoszą 6,2% PKB (średnia światowa 10% PKB), podczas gdy na armię Rosja wydaje 4,3% PKB lub 19% wydatków budżetowych (podczas gdy średnia w świecie odpowiednio 2,6% i 11%, World Bank).

⁸⁹ Według ostatniego spisu powszechnego w 2002 r. ludność Rosji liczyła 145 mln osób. W poprzednim spisie w 1989 r. – 147 mln. Napływ imigrantów do Rosji z byłych republik radzieckich redukuje tempo spadku liczby ludności.

⁹⁰ Według rządowego raportu na temat demografii, prezentowanego na posiedzeniu rządu FR w marcu 2005, jednak badania prowadzone przez organizacje międzynarodowe, m.in. ONZ, mówią o zmniejszeniu liczby ludności Rosji do 2050 r. do 113 mln, a w najbardziej pesymistycznym wariantcie nawet do 96 mln (www.un.org).

⁹¹ Ogólnorosyjska średnia długość życia wynosi 64 lata; Goskomstat/Rosstat, 2004.

Mapa 1. Federacja Rosyjska; gęstość zaludnienia, najważniejsze bogactwa naturalne i zakłady przemysłowe

The Russian Economy under Putin.

Growth Factors and Impediments to Economic Development

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

Key points

1. After a dramatic economic decline after the collapse of the Soviet Union and the financial breakdown of 1998, the Russian economy has begun to emerge from its deep crisis. The years 1999–2004 were a period of dynamic development in all sectors of Russian economy, and saw a rapid growth in GDP of over 7 per cent per year.

2. Russia owed the excellent macroeconomic results of that period to a combination of favourable factors. The key factors were: high hydrocarbon prices on the global markets; an increase in Russia's international competitiveness thanks to the "rouble devaluation effect" (following the 1998 financial crash); and the market reforms carried out within that period.

3. In 2004, despite very high oil and gas prices on world markets, a slowdown of the GDP growth took place. Even though the economy is still developing fairly rapidly, we are able to say that Russia is exhausting those traditional mechanisms (apart from oil and gas prices) which have hitherto stimulated GDP growth. Moreover, there are no new mechanisms which could replace the old ones. In the longer term, these unsolved structural problems may seriously impede Russia's economic growth.

4. The favourable economic situation has nevertheless failed to bring about the modernisation of the manufacturing sector. Nor has it made Russia give up the "oil-oriented" economy model. Institutions of a civic society, which are essential for achieving and maintaining stable economic growth, have not developed either. There are still no firm guarantees of ownership in Russia. The prosecutor's office, the courts and the militia are all subordinate to the Kremlin. The courts' verdicts at all levels (from district courts to the Arbitration Court and Constitution Court) demonstrate their political dependence. Despite tax reform, Russian state institutions still remain instruments of administrative and legal repressions.

5. Since the times of the Soviet Union, relatively low production costs (the raw material, energy and labour costs) have invariably been the only advantage of most sectors of Russian industry.

Still, it is worth mentioning that in recent years (2003–2004) the production costs have been increasing systematically, which has in turn slowed down the growth rate. A common problem of almost all sectors is their technological backwardness and the low quality of produce. These factors actually exclude Russia from European and global markets of major manufacture production (e.g. in the automotive and aircraft industry).

6. Another factor impeding economic growth is the exhaustion of extensive growth possibilities. The reserves and capacity of the old post-Soviet industry base have been almost completely exploited in nearly all sectors. Further growth now depends on investments in infrastructure and new technologies. However, the political and economic processes taking place in Russia in recent years have discouraged potential investors.

7. The Kremlin's economic policy as of 2003 has also contributed to the slowdown in economic growth by increasing state interference in the economy and expanding state presence in the strategic sectors (oil, gas and finance). Another impediment is the evident change of relations between business and the authorities (best illustrated by the Yukos affair). A direct result of such situation is the limitation of business activity and Russia's damaged image on the global arena.

Introduction

This study is intended to present the current state of the Russian economy from the perspective of the changes that took place after the 1998 economic crash and Vladimir Putin's rise to power. This analysis aims to answer the questions concerning the sources of economic growth in that period, and the impediments to this growth.

The study is divided into four chapters. The first two parts present the current macroeconomic situation in Russia and the condition of key sectors of the Russian economy. Part 3 describes the key factors that stimulate the growth of both the economy as a whole and its respective sectors. Part 4 illustrates crucial impediments to economic growth. The closing part contains conclusions and

predictions concerning the economic situation in Russia.

The authors of this study have used official statistics published by authorised sources: Rosstat (previously known as Goskomstat), the Russian Central Bank and individual government ministries. The study also makes use of the data provided by international financial institutions (the International Monetary Fund, the World Bank, UNCTAD), which is based on Russian data but also additionally verified. Some of the corresponding indicators (Russian and international) cannot always be compared, since there has been little progress in harmonising the Russian statistical methodology with international standards. So far, no complex reform of Russian statistics has been carried out. The changes are being made at random, which is an impediment when interpreting the information and observing the dynamics of economic phenomena¹. In early 2005, the change to industry-evaluating methodology² implemented by Rosstat has caused an additional problem when attempting to interpret Rosstat's data concerning industrial production. These difficulties arise when one tries to compare the dynamics of the data change, since data from previous years not been re-calculated. This change has also produced differences between the indicators themselves³ (see table 1). According to the "old" data, in late 2004 economic development, like industrial production, has noted a considerable slowdown in its growth rate, whereas the "new" statistics show the maintenance of the 2003 level. The indicators published by Rosstat proved to be more optimistic than had been predicted by the Ministry of Economic Development and Trade, among other institutions.

The disparity between the Russian classification system and methodology of collecting data and international standards make it hard to compare Russian indicators with international statistical data. The authors of this study are aware of all the Russian statistics' shortcomings. However, for want of alternative data, they were obliged to use this information, and have tried to refer to other sources as often as possible. Russian statistics have served mainly to observe the economic trends (growth, slowdown, etc.).

All the unmarked data quoted in this study comes from the official resources of Rosstat (Russian Department of Statistics, previously known as Goskomstat), as published in statistical annuals and on their web site (www.gks.ru).

I. The current macroeconomic situation in the Russian Federation

1. Gross Domestic Product

Following the economic crash in the 1990s, concluded by the financial collapse of 1998, the Russian economy started to rise from the ruins and recorded dynamic development in almost all sectors. In the last five full years (2000–2004), Russian GDP has grown by over 35 per cent; by the end of 2004 it had reached the 1990 level (see table). In 2004, Russia reported a 7.1 per cent economic growth rate, comparable with the 2003 rate (7.3 per cent). However, the results of late 2004 and early 2005 indicate a slowdown in the economic growth. According to calculations, this negative trend will continue in 2005 (predicted growth rate of 6 per cent) and in the following years.

In 1999 and 2000, Russia owed its economic growth to the “rouble devaluation effect” and high oil and gas prices; in the following years growth was stimulated by increased domestic demand. High, stable prices for Russian export goods (oil, natural gas, steel products and non-ferrous metals) created favourable conditions for a rapid increase of both investments and consumption (although a slowdown of the investment growth rate was observed in 2004). The influx of petrodollars has made for an excellent situation in the public finance sector, and has in consequence created stability on the domestic political and social scene.

The published data on GDP also includes Rosstat’s estimates concerning the “black economy”⁴. According to the official data, approximately 20–25 per cent of GDP is generated outside the official treasury. Around 9 million people work illegally, or “off the books”⁵. However, many organisations

that examine the “black economy” claim that this data is too optimistic and underestimated. Some reckon the extent of the “black economy” in Russia reaches 50 per cent⁶ of GDP or even more⁷.

However, well-aggregated macroeconomic indicators do not illustrate the real level of development of the 89 provinces of the Russian Federation. There is a huge gap between the European and Asian parts of the Federation, especially between the Moscow, Petersburg, Nizhny Novgorod and Kazan agglomerations on the one hand, and huge depopulated stretches of Siberia and the Far East on the other. Of the 89 provinces of the Russian Federation, the bulk of the economic potential is concentrated in just a dozen regions – the aforementioned agglomerations and the “resource-oriented” regions⁸ (see Maps 1 and 2).

2. Industrial production

The dynamics of industrial production after the 1998 crisis were quite diverse (see table). In 2000, this sector reported a record-high 12 per cent growth (compared to the preceding year), whereas in 2002 it grew by merely 4 per cent. In 2004, official indicators concerning industrial production growth in fact remained at the preceding year’s level (around 7.3 per cent). The data gathered illustrates rapid growth, especially in the manufacturing sector. Yet the pillar of these excellent results was a dynamic growth in the heavy machine industry, whereas in other branches (the chemical industry, metallurgy or the extraction sectors) the growth rate decreased. In many sectors, the reason for this negative tendency was increasing production costs⁹. The situation in the construction industry also worsened in the second half of 2004; a sudden collapse of the previously high growth rate was reported. In this case, the major reason was the Kremlin’s policy which caused disturbances in the banking sector last summer, which in turn led to an increase of the bank loans’ costs¹⁰.

3. Inflation and monetary policy

In 2004, as in preceding years, the Russian government and the Russian Central Bank failed to keep inflation below the planned level (10 per

cent in 2004). Once again, a significant influx of currency to Russia (export receipts, foreign credits) has created an inflationary pressure which the authorities could not fully handle. The continuation of a harsh fiscal policy (among other measures, the creation of a Stabilisation Fund in 2004 to amass surplus budgetary means coming from high oil prices) was of some help to the Central Bank. As a result, the inflation level in 2004 (December to December) reached 11.7 per cent (see table). Since 2000, the rouble has been recording a real strengthening compared with foreign currencies, especially the US dollar.

4. Currency reserves and the foreign debt

A favourable market situation and a huge trade surplus have led to a further increase in the Central Bank currency reserves. On 1 April 2005 the reserves exceeded US\$137 billion (more than the total Russian export value in 2004). Russia is trying to make the best of its excellent financial situation and pay its foreign debts ahead of schedule (handling foreign loans contracted by the Soviet Union, or by Russia in the early 1990s, proved to be very expensive). Earlier this year Russia settled its debt to the International Monetary Fund. Russia also plans to pay US\$15 billion to the Paris Club ahead of schedule – both parties signed such an agreement in May 2005.

5. The federal budget and the Stabilisation Fund

Receipts from hydrocarbon sales allow Russia to maintain a comfortable situation in the public finance sector. Since 2000, the Russian budget has been recording a surplus exceeding government estimates. In 2004, soaring oil prices caused the federal budget revenues to exceed the predicted level. The budget surplus reached 4 per cent of GDP (see table), although the estimates had predicted only 0.5 per cent. The restrictive fiscal policy of 2000–2004 was loosened in 2005. IMF simulations show that in 2004 the federal budget was balanced with the oil price at US\$23 per barrel, whereas in 2005 a balanced budget would require at least US\$28 per barrel, and the estimated 2006 budget required as much as US\$31 per barrel¹¹.

A budget surplus has been amassed in the Stabilisation Fund. In February 2005 the Fund's reserves reached US\$24 billion. The Fund's means are kept in foreign currencies and administered by the Russian Central Bank. They can be invested in government securities with the highest rating (AAA), available only abroad.

6. The Russian Federation's balance of payments

As hydrocarbon prices rose, the Russian export value increased in 1999. The share of raw materials and semi-finished products (hydrocarbons, nonferrous metals, iron, steel products, etc.) in the Russian export structure exceeds 80 per cent (see chart 1). According to the Central Bank, the export receipts counted in US\$ increased by 50

Table 1. Economic indicators in 2000–2004

	2000	2001	2002	2003	2004
GDP, per cent	9.0	5.1	4.7	7.3	7.1
Industrial production, per cent	11.9	4.9	3.7	7.0	7.3
Inflation (CPI), per cent (December to December)	20.2	18.6	15.1	12.0	11.7
Foreign direct investments, from the payment balance (US\$ billion)	2.7	2.5	2.6	7.9	11.7
Federal budget surplus (per cent of GDP)	2.5	3.0	2.3	1.7	4.1
Current account balance (US\$ billion)	46.8	35.1	32.8	35.9	60.1
Export (US\$ billion)	105.6	101.9	107.3	135.9	204
Import (US\$ billion)	44.9	53.8	61.0	75.4	130

Source: CBR; Federal State Statistics Service (Goskomstat/Rosstat); the Finance Ministry of Russia.

per cent in 2004, reaching US\$204 billion (see table). At the same time, import increased by over 70 per cent (see chart 2) and reached US\$130 billion. The increase in imports was caused by growing domestic income (since 2000) on one hand, and the strengthening rouble on the other; this latter factor causes imported goods to decrease in price relatively. Imported goods are thus giving domestic products a run for their money.

In the last few years, Russia has recorded an increased influx of foreign capital. However, that is not yet enough for the Russian economy's needs. Foreign direct investments (FDI) form only a minor part of the capital influx. Before 2000, their extent was constantly low (approximately US\$2.5 billion a year). In 2003 and 2004 there was a relative increase (US\$8 and 12 billion respectively). However, the cumulated FDI *per capita* barely reach US\$260, which is relatively low even compared to other post-Soviet states undergoing transformation.

The bulk of foreign investments in Russia are realised as "other investments", i.e. loans and credits (these constituted 75 per cent of total investment in 2004).

The increase in foreign investments in the Russian Federation was accompanied by an expansion of investment from Russian business outside the country. After years of decreasing net export of private capital (2000–2003), in 2004 Russia recorded a revival of capital export (over US\$9 billion – see table).

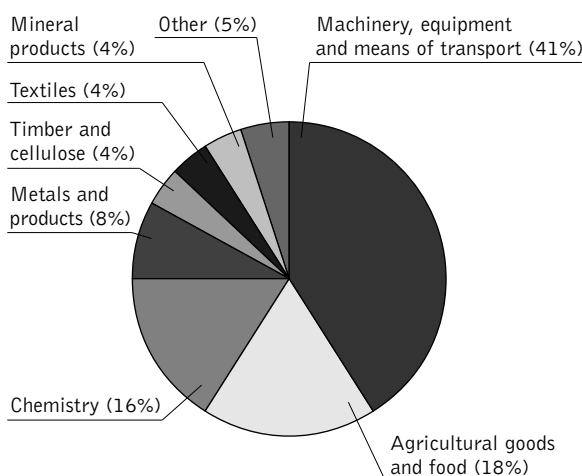
7. Rises in income and social stratification

These excellent macroeconomic results have barely affected living standards in Russia. A steady rise in salaries and pensions (recorded since 2000) has lifted the average monthly income to app. US\$210 (2004). According to official Russian statistics (2004), about 19 per cent of the Russian society lives below the poverty line¹². It is worth noting, however, that part of the pay rises for employees of the state budget (granted by the federal government) have not been implemented by the regional budgets due to a lack of means.

Unemployment in Russia (calculated in accordance with the International Labour Organisation's methodology) is quite low, approximately 8 per cent in 2004. Many jobs, especially outside big cities, are created and preserved artificially, e.g. by sustaining enterprises that no longer produce anything and should in fact be liquidated.

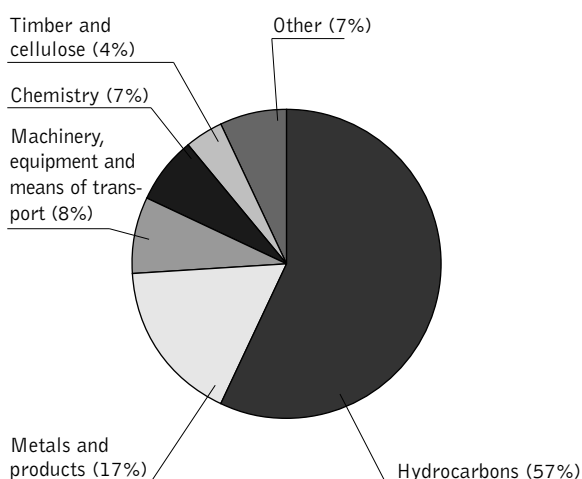
Financial stratification also continues to increase. In the late 1990s, 20 per cent of Russia's richest citizens were earning almost 48 per cent of the total income. This was much more than in the early 1990s (31 per cent of total income in 1991). In 2004, the richest Russians' real income rose by 12 per cent, whereas that of the poorest grew by only 6 per cent.

Chart 1. Russian import structure, 2004

Source: the Ministry of Economic Development and Trade, www.economy.gov.ru 2005.

Chart 2. Russian export structure, 2004

Source: the Ministry of Economic Development and Trade, www.economy.gov.ru 2005.

II. Sectors of economy

1. Services

According to official Russian statistics, services generated almost 60 per cent of Russian GDP in 2004 (see table), principally in market services (mainly trade). However, Russian data on the GDP structure is seen as misleading by World Bank experts (see table). In their opinion, the common use of transfer prices¹³ in the Russian economy deforms the statistics, as it overrates the value of the services generated and underrates the value of the goods produced¹⁴. When omitting the transfer price factor, the index of the industry's share in GDP generation rises to over 50 per cent.

It is worth mentioning that out of 42 per cent¹⁵ of the people employed in the service sector, more than half work in the non-market service sectors: the health service, education, the municipal services and administration. All these sectors together generate only 10 per cent of Russian GDP¹⁶.

The development of the market service sector in Russia is proceeding ever faster (the financial sector, especially, is developing very dynamically). Such a progression, however slow, in reform of the banking sector together with insurance reform, raises people's trust in financial institutions (deposits are growing, insurance services are more popular). Undoubtedly, though, the financial services market could be developing even more dynamically if it were not for state interference. This interference caused a quasi-crisis in the banking sector¹⁷ in mid-summer 2004. Another dubious decision of the authorities was to direct the bulk of social security premiums to the state-owned Vnesheconombank instead of engaging private insurers in this process¹⁸. As a result, the state's strong presence is maintained in the finance sector. This impedes free competition and reduces the marketability of financial offers. On the other hand, rapid development can be witnessed in the telecommunications sector (especially the mobile phone industry); the number of subscribers is increasing rapidly, and the costs of services are decreasing. As the EBRD reform index shows, telecommunications in Russia is among

the infrastructure sectors that have been subject to relatively advanced reforms¹⁹.

2. Production of goods

According to official statistics, during the transformation period the share of goods production in GDP generation has decreased from 60 per cent (1990) to 40 per cent (2004). The major part of this production – approximately 30 per cent of GDP (see table) – is produced in industry (first of all, in oil and gas sector and metallurgy). The World Bank data does not confirm this. According to its information, the real added value of the oil and gas sector in fact accounts for 20 per cent of GDP²⁰ (not 9 per cent, as Rosstat indicates). This would make the whole industry's share in GDP rise to 50 per cent.

3. Sectors generating economic growth in Russia

3.1. The oil and gas sectors²¹

The prime movers and bedrocks of the Russian economy are the oil and gas sectors. The World Bank estimates that they jointly produce about 20 per cent of Russian GDP, i.e. above 50 per cent of total industrial production in Russia. They absorb a substantial part of the investments made in the Russian Federation (more than 30 per cent of investments in the fixed capital²²). Receipts from the oil and gas sector²³ make almost 40 per cent of the federal budgetary revenues. Moreover, the takings from oil, its products and gas sales form the bulk of Russian export receipts. In 1999 they constituted 40 per cent of export receipts, whereas in 2005 this share has risen to 60 per cent²⁴.

Both sectors are developing very dynamically and stimulate the activity of other branches of the economy. An increase in investments in the energy sector have brought about an upsurge of orders in other branches, whereas the influx of petrodollars has allowed for the raise in salaries paid from the budget and an increase in public expenditure. The gas monopoly (Gazprom) and the oil industry are key instruments of the state's economic and social policy²⁵. The crucial impact they have on Russian politics (both domestic and foreign) makes them an object of the authorities' special interest.

3.1.1. The oil sector

Since the 1998 financial crisis, the oil sector has been a constant leader of the economic growth in Russia (mostly due to high oil prices throughout the world). During the early part of Vladimir Putin's government (2000–2003) there were also other factors that stimulated this sector's dynamic growth: Russian oil companies' relative autonomy and freedom of investment, as well as a growing demand for oil and its soaring prices on foreign markets. The result of this situation was a rapid growth in oil extraction amounts in all companies, and rapidly growing exports (see chart 2 and 3).

The conditions that fostered this sector's development (principally, a long-lasting oil boom) have hitherto neutralised the less positive tendencies,

both objective (e.g. the depletion of deposits in Western Siberia, which impede the expansion of extraction²⁶) and subjective ones (such as the Yukos affair, i.e. the redistribution of assets in the oil sector, as inspired by the Kremlin). Should oil prices drop, the aforementioned factors may provoke a serious crisis in the sector and the whole economy. The key factors in the reduction of the oil sector's growth are:

– the poor condition of the pipeline network and the insufficient capacity of export pipelines (failure to synchronise oil extraction growth rate with oil supplies to the domestic market and development of the export infrastructure). This factor was the main reason for a slowdown in the Russian economy in the second half of 2004²⁷;

Table 2. GDP generation in different sectors of Russian economy (per cent of GDP)

	2000	2004	World Bank calculations for 2000**
GDP	100.0	100.0	100.0
Goods production	45.0	41.0	65.0
Industry (jointly):	31.8	28.0	51.6
Electrical power engineering	2.8	*	2.8
Oil and gas sector:	9.0	*	25.2
<i>Oil extraction</i>	6.5	*	12.9
<i>Oil processin</i>	1.2	*	5.0
<i>Gas sector</i>	1.1	*	7.3
Coal sector	0.5	*	0.7
Metallurgy	2.3	*	2.4
Nonferrous metals	3.3	*	3.4
Chemistry	1.9	*	2.9
Machine production	5.1	*	5.2
Pulp and paper industry	1.5	*	2.0
Light industry	0.5	*	0.5
Food industry	3.4	*	4.0
Other	0.7	*	0.7
Building industry	6.8	7.2	7.0
Agriculture	6.8	5.0	6.6
Services	55.0	59.0	35.0
Market services	46.6	48.6	No data
Transport and communication	9.0	8.6	9.0
Trade	30.8	22.0	11.0
Non-market services	8.4	10.4	No data

Source: Federal State Statistics Service Rosstat, www.gks.ru; From Transition to Development, April 2004, World Bank.

* No data because of the change of Rosstat's methodology for presenting data concerning industrial production.

** Russian Economic Report, February 2004, World Bank.

– insufficient investments by oil companies in restoring the resources, and deterioration of material resources, both in terms of quantity (shrinking resources) and quality (a growing number of unprofitable and less accessible resources)²⁸;

– maintaining the state control over oil sector, which impedes the sector's free development. The key instrument for this is the state's monopoly on oil transport²⁹;

– hostile investment climate (excessive fiscalism, an incoherent system of legal regulations, no guarantees of investments' safety, widespread corruption, etc.). All these factors limit the influx of investments (both domestic and foreign) to the sector. If the oil sector is to develop, investments are necessary³⁰;

– the state's tax policy leading to the increase in the sector's fiscal burden. As a result, the link between high oil prices and oil producers' profits has been weakened. At the moment, the tax system in the oil sector authorises the state to collect more than 90 per cent of income of the companies during the oil boom (when prices exceed US\$25 per barrel).

3.1.2. The gas sector

Favourable conditions on the gas markets proved insufficient to improve Gazprom's economic condition. The extraction growth that the monopoly reported in 2000–2004 was relatively small, and can be treated as a result of Gazprom's annexa-

tion of smaller independent gas companies³¹ (see chart 4). Gazprom's increasing income (resulting from growing gas prices) has not been invested in its own production, which badly needs investments. Nor have the concern's liabilities been reduced (although the structure of the liabilities has been slightly changed; the short-term liabilities have been reduced by raising long-term loans). In the current political situation in Russia (tight state control over the gas monopoly) the sector's main advantage is the vast natural gas resources on Russian territory. Guaranteed gas sales on European markets can also be seen as a growth factor (in the mid- and longer-term perspectives)³².

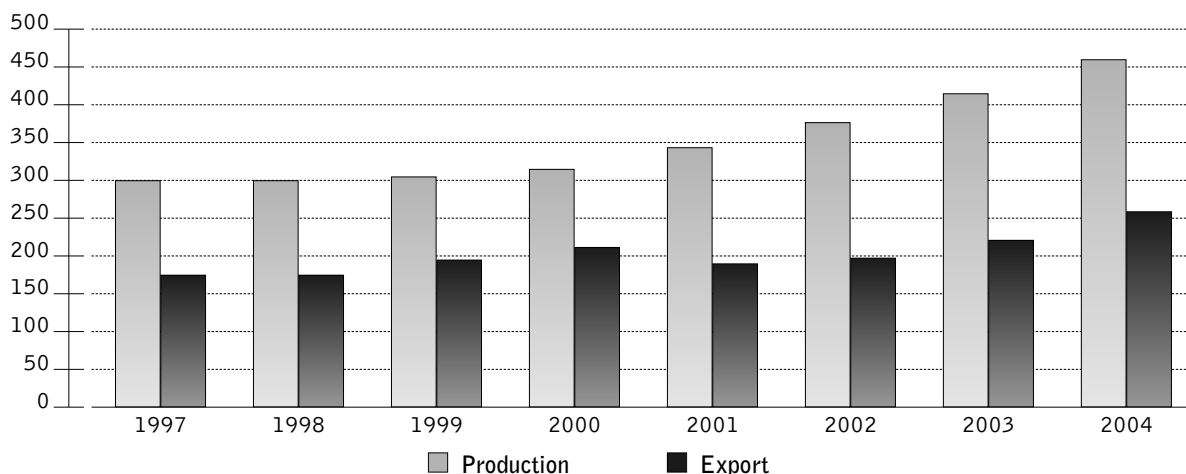
The list of impediments to the sector's growth is much longer. The crucial factors are:

– Gazprom's monopoly status – this fosters the concern's inefficiency (financial and productive) and impedes the development of any independent section of the gas sector in Russia³³.

– the insufficient capacity and deterioration of the pipeline network. In 2010, the shortage of the transmission capacity of the Russian gas line network may reach 100 billion cubic metres. Maintaining the Russian gas line network in an operational condition will require over US\$100 million/year within the next few years³⁴.

– the considerable degree of depletion of resources in Russia's main region of extraction, Western

Chart 3. Oil extraction and export in 1997–2004 (million tonnes)

Source: IEA, Ministry of Industry and Energy of the Russian Federation

Siberia³⁵. Developing new deposits requires huge multi-billion dollar investments;

– lack of finances for investments – this is caused not only by the hostile investment climate in Russia, but also by Gazprom’s lack of transparency and its particular status in the Russian economic and political fields, which discourage potential investors.

Lack of investment may lead to a “gas hunger” in Russia. The forecast growth of extraction is from 610 billion m³ in 2004 to nearly 640 billion m³ in 2010. Domestic consumption growth will be higher, rising from 430 to 470 billion m³. Russia may lack about 30 billion m³ in 2010 to fulfil its long-term contract obligations (the contracted amount is approximately 190 billion m³). Within the next few years this problem will be solved by gas imports from the Central Asia states³⁶. In the longer term (15 or more years from now), the preservation of Gazprom’s monopoly (as well as the practices and costs of maintaining such a monopoly) will bring the danger of a serious breakdown in Gazprom and the whole Russian economy. This perspective may be brought closer by the “gas emancipation” of the Central Asian states, principally Turkmenistan. At the moment, gas supplies from that region allow Russia to compensate for the shortages in its own energy balance without making huge investments in developing new deposits on Russian territory.

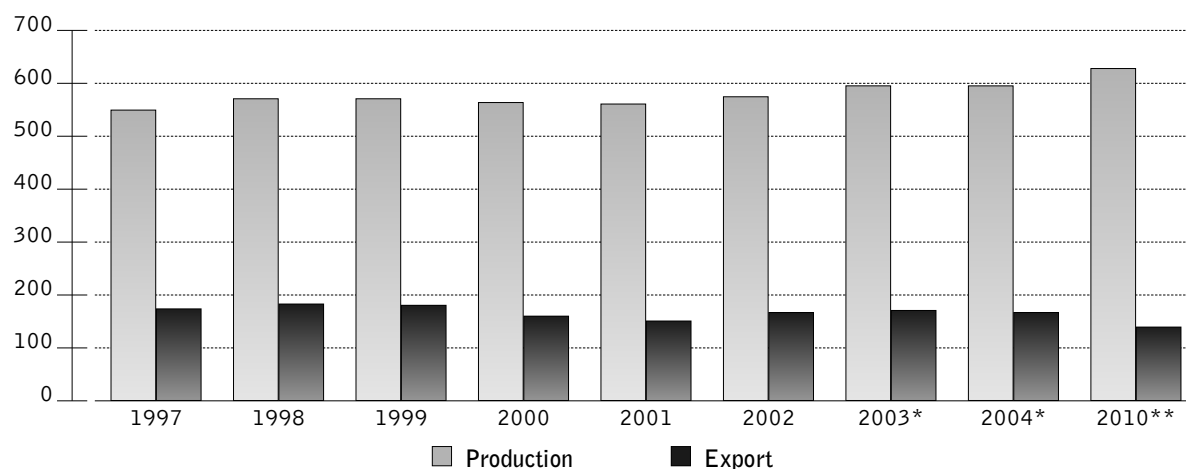
3.2. Metallurgy

The contribution of metallurgy to the Russian GDP amounts to 2.4 per cent (see table). These figures appear in both Russian statistics and World Bank experts’ data. Russian metallurgy (ex aequo with the nonferrous metals industry) is fourth or fifth in the Russian export rankings (after oil, gas and machine industry products). Russia is also the world’s fourth-largest producer of metallurgy products (after China, Japan and USA) and one of the biggest exporters of steel.

In recent years, Russian metallurgy has been undergoing a real boom. Growing demand in Asia (especially China) is creating excellent conditions on the international steel and iron markets. On the domestic market, demand is stimulated above all by the building industry, and investments in developing the rail and the oil and gas infrastructures. The metallurgy sector also owes its growth to the main advantage of this industry in Russia – the relatively low production costs (cheap energy and labour), even though these costs have been rising in recent years. The resources are also relatively cheap – most of the metallurgy companies have their own deposits and ore-enriching plants, as well as coal mines.

This sector’s excellent production results arise from a combination of all the favourable conditions mentioned above. At the same time, however, stable growth in the metallurgy industry

Chart 4. Production and export of Russian natural gas 1997–2010 (in billions of cubic metres)

Source: Energy Information Administration, February 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/russia.html>

* estimates, ** EIA prognosis

will barely be possible in the longer term (e.g. in case of a fall on the markets). The limiting factors, as far as the sector's growth is concerned, are the considerable deterioration of the infrastructure and obsolete technologies in comparison to Western counterparts. The average level of the fixed assets' exhaustion in this sector reaches 70 per cent³⁷, and the obsolete technologies cause low labour productivity and very high pollution³⁸.

The companies' investment policy (especially in the metallurgy sector) hardly considers the modernisation of domestic plants³⁹. Most owners think the only rational way forward is to deplete the sector's resources completely and exploit its advantages (low production costs) as long as possible. Moreover, limiting Russian export to the European markets to the cheapest, lowest-processed metallurgy products does not stimulate modernisation either⁴⁰. Russian metallurgy has to compete with EU metallurgy, which has been undergoing modernisation for over 50 years now. Only when the present resources are depleted, i.e. in some 15–20 years, may Russia consider real modernisation measures.

3.3. Nonferrous metals industry

The nonferrous metals industry's share in GDP generation is approximately 3.4 per cent (see table). The nonferrous metals sector⁴¹ is the branch of the economy in which Russia (one of the world leaders) is a key player on the world market. Russia, the third-largest producer in the world of aluminium (after China and USA) provides 20 per cent of global aluminium production. Russia's

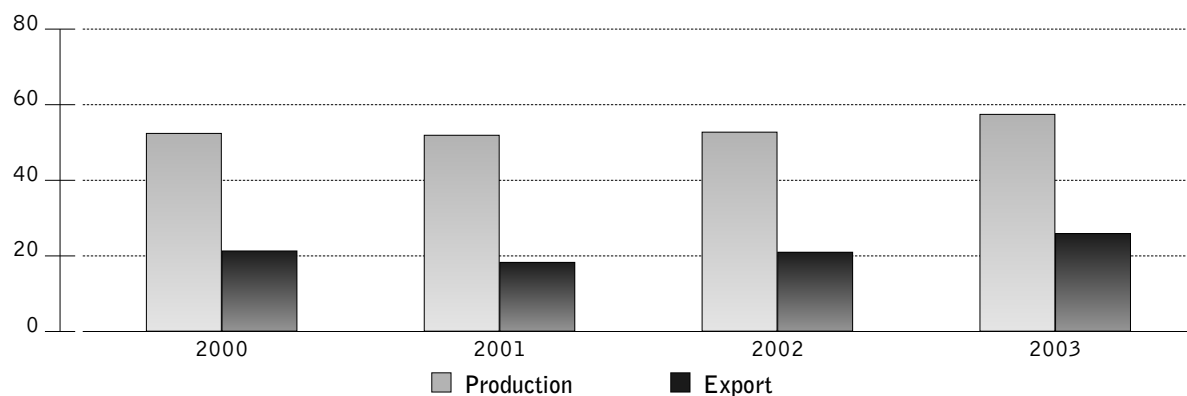
main nickel producer, the Norilsk Nickel holding, is a world leader in nickel and palladium production, with a 40 per cent share in global production. The holding is also one of the global leaders in platinoid production, and a major producer of copper⁴².

The nonferrous metals industry is oriented mainly for export. Demand for nonferrous metals is traditionally low on the Russian domestic market. Approximately 70 per cent of this sector's produce is exported (in aluminium this figure even reaches 80 per cent⁴³). In the case of this sector (unlike metallurgy), the favourable situation on the world markets may be a long-lasting growth factor (at least as far as can be predicted). For years, the aluminium market has enjoyed stable demand and constantly high prices⁴⁴.

Another factor which fosters the sector's competitiveness and attractiveness of investment is the low production costs⁴⁵ and the fact that the technological backwardness of this branch is not as profound as it is in metallurgy (most of the technical solutions and equipment is at the 1980s level, i.e. 15 years newer).

The restrictions of this sector's growth appear to be subjective, and are connected with the businesses' distrust of the authorities and their unwillingness to invest. The last two years (2003–2004) have been a period of excellent markets and record-high prices for metals producers. However, the excess profits have not been turned into investments which could modernise the nonferrous metals sector and widen its production range. In-

Chart 5. Production and export of Russian steel in 2000–2003 (in million tonnes)

Source: International Iron and Steel Institute, <http://www.worldsteel.org/figures.php>.

stead, Russian companies have chosen to export simple and semi-finished products, rather than invest in more complicated products with higher added value.

3.4. The machine producing industry

The Russian machine producing industry generates approximately 5.2 per cent of GDP. The sector employs around 4 million workers⁴⁶; its annual turnover is approximately US\$55 billion.

The most stable section of this sector, and the foundation of its export potential, is the heavy machine industry. Even during the economic crisis in Russia (1998–1999), after a 10-year decline in production throughout the sector, the export of the heavy machine industry (equipment and devices for power engineering, among other things) grew by 30 per cent. In this case, the growth factor has risen from a stable demand (in Russia and abroad) for power-plant equipment, mining machines and equipment etc. There was also demand for Russian producers regarding servicing and modernisation in those countries where the Soviet Union had built or equipped hydroelectric and nuclear power plants, coal mines etc. Another advantage of the heavy machine industry is its comparatively minor degree of backwardness, on average at 1980s level.

In other sections of the machine sector (e.g. the production of rolling stock⁴⁷, agriculture machines, various kinds of equipment, precision equipment) the degree of technological backwardness is greater, which significantly impedes these branches' growth⁴⁸. The technological factor appears to be a "development blocker" in those branches where technical progress is crucial, such as the aircraft or automotive industries. In these areas, Russian producers lose out to their American or European counterparts⁴⁹ and are forced to allow their competitors onto the Russian market. Another impediment to the sector, increasingly more acute, is the rise in production costs (costs of resources, energy and transport⁵⁰).

A great challenge for most of the machine-building branches, and a possible growth factor, may be Russia's planned accession to the WTO. This would require a less arbitrary policy of setting duty barriers for imported goods. For some bran-

ches it may become either a "death sentence" (e.g. for the automotive industry) or, in the long term, a stimulus for intensified modernisation and development. Everything will depend on the strategy adopted. Russian industrialists' present stance on this matter is unclear.

3.5. The agriculture and food industry

The food industry generates approximately 3.5 per cent of Russian GDP; agriculture's share is 6.8 per cent. This sector consists of around 30 sub-branches of the food industry (confectionery, cereal and flour, meat, dairy, beer, spirits, tobacco, etc.) and nearly 200 million hectares of farming land.

The positive impact of the 1998 financial crisis could mainly be noted in the food processing industry. However, in the agriculture sector, which is closely tied with the manufacturing industry, this growth was not so impressive⁵¹. At the moment the agriculture and food industry in Russia is partly regulated; the state stimulates and protects it by setting preferential fuel prices, duties, quotas, etc. All these barriers, which were intended to support domestic producers, proved to be insufficient to revive Russian agriculture. The extent of the slump in agriculture can be best described by stating that after 6 years of growth the sector has reached merely 75 per cent of its 1990 production level. Presently Russia is not self-sufficient with regard to agriculture produce⁵².

Still, the devaluation of the rouble in 1998 proved to be a strong modernising factor in the food industry. Domestic products became much more competitive in comparison to imported goods (mainly due to lower prices), and this in turn stimulated investment in production. An additional stimulus for the food industry development was the progressive rise in people's real income.

A considerable advantage for the Russian food market and the stimulus of its growth has been minimal political involvement (except for the spirits industry⁵³). The lack of state interference has fostered increases in domestic and foreign investment, which in turn stimulated competitiveness, capitalised and modernised the sector⁵⁴. A great part of the food market is controlled (fully or partly) by large international companies such as Co-

ca-Cola, PepsiCo, Nestle, Danone, Campina, Efes, Philip Morris and Unilever. Some Russian concerns have managed to become successful competitors, e.g. Alfa-Eco (alcohol, sugar), the Krasnyi Oktyabr Group (sweets), and Ochakovo (beer). The Russian Wimm-Bill-Dann company is the biggest player on the dairy market (an 8 per cent share of the market, making it one of Russia's 30 largest corporations).

III. Growth factors in Russia

In recent years there have been three major factors of economic growth in Russia. In the post-crisis period, the prime movers of development were high oil prices on the world markets and the effect of devaluing the rouble. In subsequent years, GDP growth was stimulated by the increase in domestic demand.

1. The rouble devaluation effect

From August 1998 to May 1999, following the economic crisis in Russia, the rouble lost about 70 per cent of its value. In that period, the purchasing power of Russian citizens' income went down by 35 per cent. Russian enterprises underwent serious problems and were forced to limit their production by 5 per cent in 1998. With the devaluation of the rouble, the prices of imported goods became relatively higher, thus becoming inaccessible for those on rouble salaries. Domestic goods (which

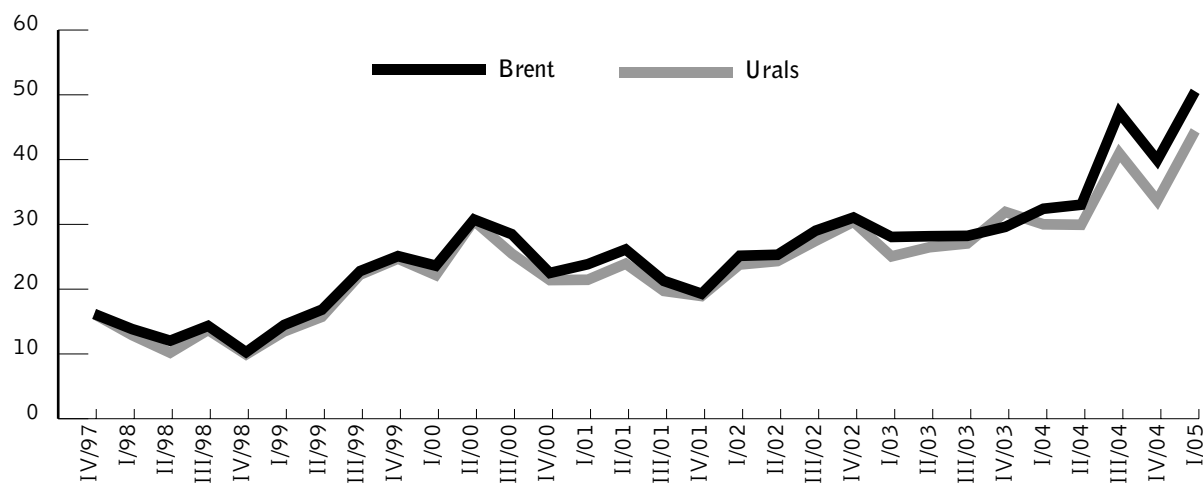
as a rule have always been cheaper) became competitive in comparison to imported products. This in turn stimulated investment in domestic production. Goods manufactured in Russia proved to be cheaper than imported ones. Russian manufacturers returned to producing goods which had been losing in competition with the imported produce. In 1998, the import value calculated in US\$ (compared to the preceding year) went down by 20 per cent, and in 1999 by a further 30 per cent.

The financial crisis had a deeply negative effect on the Russian economy (the collapse of many enterprises, the impoverishment of society, growth in debt, etc.). However, in the following years, the devaluation of the rouble proved to be a powerful stimulus for the dynamic growth of domestic production and relative modernisation (especially in the food sector). As the devaluation effect expired in subsequent years, the amount imported to Russia was growing. Since 2000, the rouble has been strengthened against foreign currencies, especially the US dollar. All in all, in late 2004 the rouble actually regained its pre-1997 value⁵⁵.

2. Oil prices' rise

As oil prices rose⁵⁶ in 1999 (see chart), the economic situation in Russia displayed a rapid improvement. The Russian economy is particularly sensitive to the situation on world oil markets (natural gas prices depend on the oil prices), as the

Chart 6. Oil prices (USD/barrel, the price at the end of the quarter)

Source: *Wall Street Journal* 2005

oil and gas sectors are the fundamentals of the Russian economy. The drop of oil prices below US\$10 per barrel in mid-1998 was one of the reasons for the financial crash in Russia. The rise in oil prices (see chart) began in 1999; in 2000 an average price of a barrel of Urals oil reached US\$24, whereas in 2004 it exceeded US\$30. With prices remaining constantly high, the Russian budget has a stable influx of finances, and can freely distribute the revenue, including on social needs (public investments, increase of salaries and pensions, etc.). Such a situation also helps to maintain a favourable economic situation in other sectors of economy.

A dynamic rise in hydrocarbon prices in 1999 brought about a huge influx of funds to the Russian budget. The increased revenues allowed the state to normalise the public finance in the following years, and also helped the Russian government to cope with economic threats such as growing foreign debt (exceeding 60 per cent of GDP). Thanks to the influx of petrodollars, Russia was able not only to fulfil its financial commitments, but also to pay its debts ahead of schedule.

3. Growth of domestic demand

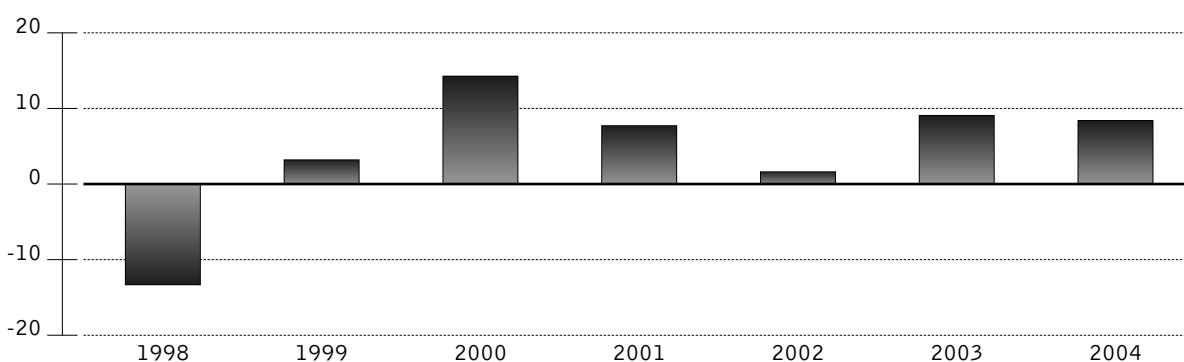
After 2000, domestic demand became a prime mover of economic growth in Russia. Keeping the investment and consumption demand so high was only possible due to high oil and gas prices, as well as to the huge financial inflow from sales of those resources.

3.1. Investment demand

As petrodollars flowed into Russia and domestic production became increasingly popular, a real investment boom began in Russia. In 2000, investments in the fixed capital grew by 17 per cent. Subsequently this growth was not as spectacular, but it steadily maintained a 10 per cent level, which was fairly high⁵⁷. 2003–2004 proved to be a stormy period for the economy (the Yukos scandal, the state interference in the economy), which has worried investors and increased anxiety regarding their investments' profitability and effectiveness. As a result, the investment growth slowed in late 2004 and early 2005. After the 1998 crisis, investments in fixed capital in Russia exceeded 15 per cent of GDP⁵⁸. However, given the infrastructure's critical level of exploitation and Russia's economic potential, these figures were quite adequate to the needs.

Right after the crisis, the main objective of Russian enterprises was to satisfy the needs of the domestic market; the quality of the goods manufactured was of secondary importance. Dormant production lines were revived at comparatively low costs; goods that had lain long in storerooms appeared in the shops. However, the main investors (both in the post-crisis period as well as today) have been the oil companies. They tried to boost oil extraction and export as much as possible to make the best out of an increasingly favourable market situation. Companies invested most of their means in new technologies and equipment that was supposed to increase extrac-

Chart 7. Annual growth of investment in fixed capital in Russia (per cent)

Source: Rosstat 2005

tion rapidly at long-exploited deposits. However, they avoided both long-term investments in research and the development of new deposits. The second major Russian investor is the state, or to be more precise, enterprises directly or indirectly dependent on public finance. State investments were directed mostly at transport development (principally the pipelines) and the municipal utilities sphere. Thus, investments in fixed capital have preserved the “resource-oriented” model of the Russian economy. This tendency in the investment policy on the Russian market remains unchanged.

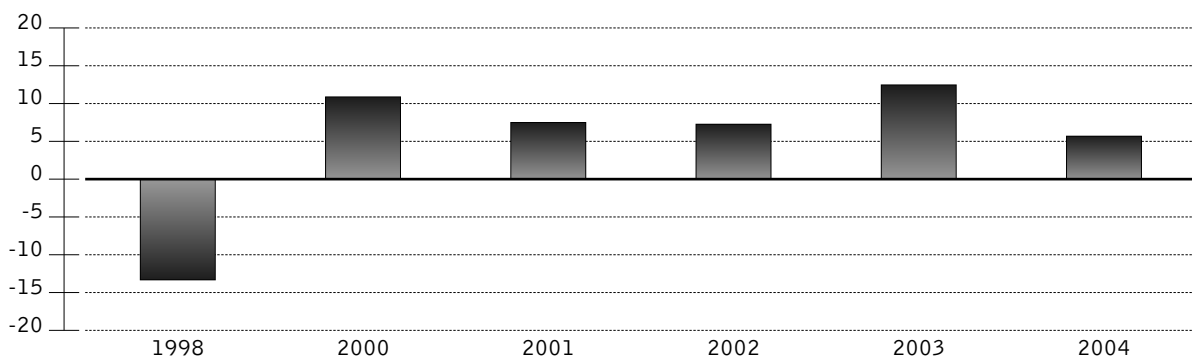
3.2. Consumption demand

Another factor stimulating the development of production was a real rise in citizens’ income, which has been progressing since 2000. Within 5 years of the crisis period, the citizens’ real income was growing by 10 per cent per year. Moreover, the good condition of public finance allowed the state to fulfil its financial commitments quite regularly (as far as the state employees, retirees and pensioners were concerned). Yet, the increasingly “richer” Russian society has been turning to imported goods as the effect of devaluing the rouble wore off. Imported goods were becoming competitive with domestic produce again. As a result, imports to Russia have been steadily growing since 2000.

IV. Constraints and impediments to economic growth in Russia

Growth factors, and above all high oil prices, have so far compensated for the negative influence of the many more numerous factors which have been impeding economic growth. However, these negative factors have so far not been able to stop the slow-down of industrial production and GDP growth observed since mid-2004. In 2005, experts do not expect any significant changes in Russian economic life. Russia principally owes the slowdown in its growth rate to the Kremlin’s current domestic and economic policy, the aims of which are to increase the state’s assets in selected sectors and enterprises, strengthen its influence over private business, and take over control of the main financial flows in the country. Implementation of this policy impedes economic initiative, hampers investment activity, and does not foster economic competition. The slow-down of the economic reforms (especially in natural-resource monopolies) is also politically motivated, and has proved to be an important factor in impeding economic growth. The combination of all these factors negatively affects the investment climate in Russia. However, the current situation in Russian economy is also the result of trends which are less dependent on government policy (such as the demographic situation or a significant concentration of assets in the economy), as well as of other processes occurring in Russia’s current socio-economic reality, and frequently of both of these factors at once.

Chart 8. Russian citizens’ real income rise in 1999–2004 (per cent compared with the preceding year)

Source: Rosstat 2004, www.gks.ru 2005

1. Investment shortages

For years the Russian economy has been struggling with investment shortages. Russia began to record an increase in fixed capital investments only after the 1998 crisis, but the amount of investment is still insufficient when compared to the needs of the whole economy and its individual sectors. In recent years, investments in Russia have been increasingly often financed by foreign capital. Instead of investing their capital during the economic boom, Russian investors have preferred to raise foreign loans. Foreign capital's interest in the Russian market keeps growing, but foreign investors focus on less risky projects (oriented to quick reimbursement, such as credits, loans etc.). Such investments are less beneficial for the Russian economy than are foreign direct investments (FDI). On the other hand, more and more Russian capital is found among FDI, "secured" abroad in tax havens such as Cyprus.

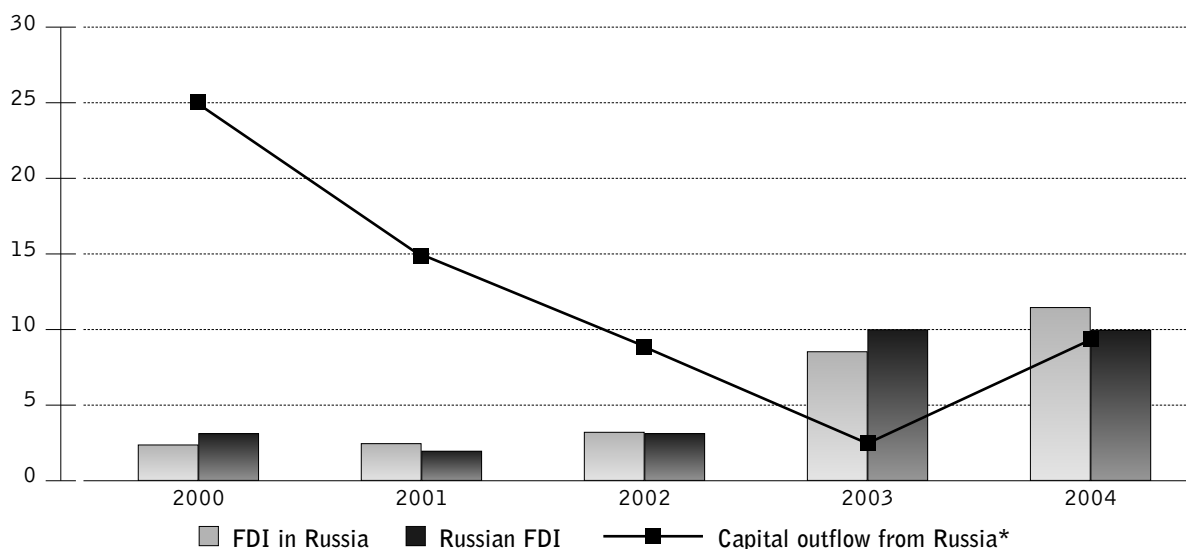
1.1. Domestic investors: capital flight

Since the early 1990s, Russia has been recording a net efflux of private capital. During the 1990s, it amounted to US\$20 billion per year (net), and reached its peak in 2000 with US\$25 billion of capital outflow⁵⁹. In subsequent years the flight of Russian capital systematically decreased (to less than US\$2 billion in 2003⁶⁰). However, in 2004 the "flight ratio" again increased to US\$9.5 bil-

lion (see chart). In 2004, the capital outflow realised by the non-financial sector alone, i.e. excluding the banking sector, reached US\$33 billion, which has been the worst figure since pre-1997. To sum up, since 2001 around US\$100 billion has been sent out of Russia⁶¹. Russian companies have been trying to protect their capital by investing in Western businesses, which are considered safer than Russian business. The increasing investment activity of Russian capital abroad is quite a new phenomenon. According to UNCTAD (from data based on the balance of payments of the Russian Central Bank), Russian companies invested above US\$60 billion abroad as foreign direct investments (FDI) between the collapse of the USSR and the end of 2004. Over the last two years, these investments increased to almost US\$10 billion, whereas until 2002 they had been steady at US\$2.5 billion a year⁶². Part of the capital exported from Russia returns as investments from "tax havens" (such as Cyprus, the Bahamas, etc.).

Russian companies prefer to raise loans for conducting business at home (thus increasing their foreign debts). Over the last two years, the private sector's foreign debts have increased from US\$48 billion to US\$106 billion⁶³. The flight of Russian capital was intensified by the Yukos affair in 2003. This process clearly illustrates the distrust Russian business feels for the state institutions and the political and legal system. In the

Chart 9. Foreign direct investments and capital export from Russia (in US\$ billion)

Source: The balance of payments of Russian Central Bank
 * Net capital outflow (private sector)

short term (thanks to the current oil boom), capital flight is not a threat to Russia's financial stability. However, should economic conditions worsen, many indebted companies may have problems fulfilling their financial commitments, and may face difficulties trying to access credit markets.

1.2. Foreign investors

In the 1990s, the level of foreign investments in Russia remained constantly low, at approximately US\$3 billion a year. In 2003–2004 Russia recorded a considerable increase (calculated in US\$) in investments, to US\$7 and 11 billion for each year respectively. In 2004, around one-third of the FDI came from Cyprus, so it can be recognised as returning Russian capital. In spite of the “growth tendency”, the capital inflow is insufficient considering Russian needs⁶⁴ and potential. According to estimates based on the Russian Central Bank data (balance of payments), the total amount of FDI in Russia between the early 1990s and 2004 exceeded US\$60 billion⁶⁵, which is US\$0.5 thousand *per capita*⁶⁶ (below the level of Central European states). Russia is not even a leader among the members of the Commonwealth of Independent States (CIS) as far as *per capita* FDI are concerned; Kazakhstan and Azerbaijan show better results. The reason for this situation is not only the worsening investment climate; it is also rooted in Russians' traditional aversion to foreign investors.

The bulk of foreign investments in Russia are focused on quick reimbursement and profit exports (e.g. foreign loans granted to Russian companies) defined as “other investments”⁶⁷. In 2003, their share in the total amount of investment reached 75 per cent. This tendency signals investors' anxiety regarding their investments' safety, as well as their distrust of the investment addressees. The lack of any committed capital, especially from the FDI which could guarantee the genuine and long-term commitment of the investor, is seriously impeding the growth of the Russian economy.

The direction of the investments coming to Russia is unfavourable for the economy, also. The bulk of the funds is invariably ascribed to the natural resources sector and recently by the trade

sector (supermarket networks), whereas official economic development programmes point out that capitalisation is most necessary in the manufacturing sectors and for high technologies. Individually-directed investments (concentrated on the natural resources sector) deepen Russian economy's dependence on oil export receipts.

2. The Kremlin's policy and the slowdown in economic growth

The shortage of investments and the character of those that are made result principally from a hostile (and ever-worsening) investment climate in Russia. To a great extent, this situation is a consequence of the Kremlin's deliberate policy of excessive interference in the economy, subordination of business circles and halting reforms.

2.1. Increase of the state's assets in strategic sectors

Since 2000, the Kremlin has been consistently taking over or strengthening its control over selected sectors of the economy – above all, those which are of strategic (power engineering) or profitable value (e.g. the oil sector), as well as over the finance sector. The first step in this direction was to establish managerial control over key economic structures (fully or partly state-owned), firstly the natural monopolies. Another step was to increase the state share in selected sectors.

Such policy limits (and sometimes even paralyse) the mechanisms that stimulate economic competition. It is a serious impediment to economic growth in itself, especially in such sectors as:

– the gas sector

In 2000, the president gained direct (although until recently informal⁶⁸) control over Gazprom, and simultaneously over 90 per cent of the Russian gas market, 100 per cent of the gas exports, and huge receipts from gas sales. The concern became a financial base and political instrument of the new ruling elite. The Kremlin supports Gazprom, approves its policy and protects its monopoly status. State institutions invariably favour Gazprom (e.g. the courts, or the Ministry of Natural Resources, by issuing or annulling licences for gas deposits, etc.). Owing to such support, the monopoly can easily fight its competitors and

take over independent gas producers (such as Nortgaz) or processing plants (such as Sibur)⁶⁹.

– the oil sector

The expropriation of Yukos has considerably increased the state's assets in the oil sector. After the company was made bankrupt and its main extraction unit (Yuganskneftegaz) taken over by the state company Rosneft, the takeover of the rest of Yukos seems to be just a question of time. So far, the state expansion has mostly been proceeding in the strategic oil and gas sectors. The Yukos case is the first stage of the Kremlin's plan to re-establish the state as the key player in the oil sector, which had been privatised in the 1990s. As the Kremlin's most prominent politicians declare, the ultimate goal of the ruling team is to create a state superholding which would decide world oil prices, and generally co-create global oil policy. The realisation of these plans would require successive expropriation steps in the oil sector. There are signals that the Sibneft concern may be next to be absorbed by the state. It cannot be ruled out that in the longer term the Kremlin's plans for building its oil empire involve the takeover of the Surgutneftegaz concern⁷⁰.

– the financial sector

The state's assets in this sphere have been increased by the following steps, among others:

- a) taking over private banks⁷¹ or discrediting them (the quasi-crisis in the banking sector in mid-2004);
- b) strengthening the state-owned banks and weakening private banks. The authorities support the state-owned banks by entrusting the most profitable operations to them (e.g. running the multi-billion accounts of budget institutions or insurance funds). For example, Vneshekonombank⁷² carries out operations with the bulk of pension premiums. The Kremlin treats the banking sector as an instrument of providing finance for important deals⁷³;
- c) the takeover of a considerable amount of the regional budgets' revenues. Moscow's role as the distributor was strengthened at the expense of the financial independence of many Russian regions (especially the wealthier ones⁷⁴), and the growing dependence of the poorer ones, on the financial transfers from the federal budget;

d) keeping control over funds which are formally independent from the state budget (Pension Fund⁷⁵ and other⁷⁶).

2.2. Strengthening of the state control over private business

The Kremlin's takeover of assets is accompanied by a strengthening of state control over private business. The key stage of this process was the break-off of the symbiotic relations between the authorities and business, which had been characteristic of Boris Yeltsin's government. In business-government relations, the state has not only regained its dominant position, but has also completely subordinated big business. One of the means to this end was the Yukos affair, during which the Kremlin demonstrated its powerful instruments of control over the private sectors of the economy:

- the submissiveness of state institutions – the courts, the prosecutor's office, the militia, the tax offices and other⁷⁷. At the moment, all these institutions execute the Kremlin's orders. Moreover, the government can create or interpret the law arbitrarily, according to its current needs and interests⁷⁸. As a result, defence of any private business's rights (when confronted by the government) nowadays in Russia is doomed to fail;
- no firm guarantees of ownership. Assets may be taken over using the servitude of the fiscal services and courts⁷⁹. Private companies that do not fit into the relational model offered by the state face the risk of selective repressions (administrative, legal, etc.)⁸⁰.
- legal inequality of economic enterprises. This is best illustrated by the granting of privileges to a narrow circle of loyal companies which are subordinate to the authorities. These privileges are granted by the state, usually at the cost of other market players⁸¹.

2.3. Cessation of the dialogue between the authorities and business

Most of the authorities' actions towards business are aimed at lowering the entrepreneurs' political status in their relations with the state. The Kremlin has almost eliminated the unhealthy tendencies which have hitherto existed in these relationships. The influence of business circles over legislative power and their lobbying poten-

tial (which had been very strong before 2003) have been reduced to almost zero. Relations between businessmen and the political parties have been weakened (the Yukos affair has proved that business is permitted to sponsor either Kremlin-loyal parties or marginal parties with no chances of forming a real opposition). The dialogue between the authorities and business has been interrupted or broken off on many levels, from the highest (the Kremlin has practically suspended contacts with the Russian Union of Entrepreneurs and Industrialists) to the local level. However, the current master-and-servant model of relations imposed by the ruling team is based on fear, and is as psychologically unhealthy as the Yeltsin model. Besides, the state's breaking off its contacts has not been replaced by any other form of public dialogue.

As a result, almost all private business in Russia has been conformed to the Kremlin's will. Fear of losing their assets makes the companies voluntarily resign from using legal ways of lowering taxes. The companies provide the authorities with different proofs of their loyalty⁸². Most companies declare they are ready to finance the budgetary commitments of the state and provide means for different social programmes, according to the slogan (coined by the Kremlin) of "business must be socially responsible". The consequence of the relational model imposed by President Putin is business' deep distrust of the authorities, intensified flight of capital, and a paralysis of the investment activity of business circles.

2.4. Slowdown of the reform process

Another way the Kremlin uses to keep control over the economy is its counteraction against all attempts to decentralise selected industries, which could weaken this control. This policy was signalled by the halt to the reforms to the natural monopoly companies: the gas monopoly (Gazprom), the power engineering monopoly (RAO UES) and the transport monopoly (Russian Railways). De-monopolisation, partial privatisation and the emergence of free competition markets in each of the branches were supposed to provide an impetus to the Russian economy and stimulate the development of small and medium businesses. These plans, however, proved to be contradictory to the authorities' interests. The Krem-

lin started to force through an opposite process of concentrating economic structures in their hands. In accordance with the interests of the "siloviki" wing of the Kremlin elite⁸³, mechanisms that could have fostered a rapid, long-term economic growth have been blocked.

As a result, Gazprom has not only maintained its monopolistic character, but has also started an expansion into related markets which have hitherto remained outside its influence (such as the oil and power engineering markets). Instead of a de-monopolisation of the gas market, we are witnessing its increasing consolidation in the hands of Gazprom and its patrons in the Kremlin.

Within the past year, liberal plans for reforming the energy monopoly have also been adjusted. The reform of the United Energy System of Russia (RAO UES), which had already been started, was stopped before its essential stage was entered, i.e. before the generating companies were privatised. Apparently, liberal reform of the RAO UES was a hindrance to the Kremlin's plan to make Gazprom the controller of the gas selling market (in Russia's energy balance, 60 per cent of electric and thermal energy is produced from gas, and RAO UES is the biggest gas recipient)⁸⁴.

The delay in reforming the Russian railways is attributed⁸⁵ to the "siloviki" clan's rivalry with other less influential groups, and their battle over cashflows generated by the transport monopoly. The "siloviki" have placed their representatives in the Russian railway management, which has given them full control over the monopoly's finance as well as over the reform that had been already begun. In consequence, the reform has been basically abandoned, and the monopoly status of the Russian railways strengthened.

3. Persistent socio-economic tendencies impeding economic growth

3.1. Concentration of property

Assets in the Russian economy are concentrated in the hands of a narrow circle of private businessmen and the state. At the moment, 70 per cent of GDP is generated by the private sector. Out of this, only 10 per cent of GDP is generated by small enterprises (up to 100 employees). The share of

joint ventures (with foreign capital) in GDP generation is even smaller, below 10 per cent. Out of the remaining 30 per cent of GDP generated in the state sector, a large majority (over 25 per cent of GDP) is produced by firms and companies owned by the federal budget⁸⁶. The highly concentrated structure of the Russian economy, inherited from the Soviet Union, helps the state to maintain control over the economy. 23 financial and industrial groups employ nearly 40 per cent of the active labour and control 36 per cent of the sales in the whole industry⁸⁷. In such an economic structure, the role of foreign shareholders is marginal.

The Russian economy owes this high level of concentration partly to the monopolisation of some sectors and to the consolidation of assets during the privatisation process. The highest level of property concentration in the hands of large industrial groups can be observed in the natural resources sector (especially the oil sector), metallurgy (especially the nonferrous metals industry), and the automotive and chemical industries. Property concentration verging on monopolisation (in both the state and private sectors) impedes economic growth as it inhibits free competition; it does not stimulate producers to raise their efficiency and seek new ways of development; and it complicates or even precludes the development of small and medium business. Maintaining a high concentration is in the authorities' interest, as control over a relatively small group of large enterprises is easier than over hundreds of smaller companies. The fuller the control, the greater the authorities' chances of directing processes throughout the whole economy.

3.2. Demographic situation⁸⁸

Factors that will increasingly impede economic development in Russia include the labour shortage and the progressive degradation of the Russian society.

Depopulation, an ageing society, the degradation of the family, the plague of alcoholism, and so on, are the factors which reduce active labour and increase the state's financial burden (disability benefits, pensions, the growing demand for medical services⁸⁹). Within 14 years (1989–2002) the Russian population decreased by 2 million⁹⁰. The

anticipated further decrease of population in the period 2006–2018 is to reach 10 million⁹¹. A dramatically low average life expectancy has been recorded among Russian men – only 58 years (women's average life expectancy is 72 years)⁹². In 2002, for each 3 deaths there were only 2 births recorded. Depopulation may prove to be a huge problem for some Russian regions, (especially Siberia and the Eastern coast) and a factor that can preclude their development.

The labour structure of the Russian society is also becoming less favourable. At the moment, for each two active workers there is one person unable to work. In the future, this proportion is expected to change negatively – the number of non-workers is going to grow.

Health is also a serious social problem in Russia. According to the Health Ministry data, there are two million officially registered chronic alcoholics (including 60,000 teenagers below 14 years old) and one million drug addicts. There are also more than two million homeless children who have no care.

Conclusions

1. The reforms carried out during Vladimir Putin's term in office have not changed the structure of the Russian economy. The changes implemented have failed to reduce the importance of the natural resources sector for Russia and make it less dependent on hydrocarbon prices. Moreover, the economy structure has been actually preserved by placing the bulk of investments in the oil and gas sectors, and failing to create appropriate conditions for the development of other sectors. As a result, Russia remains extremely sensitive to hydrocarbon price fluctuations on the global markets. The protective measures taken by the government (the Stabilisation Fund, high currency reserves) may prove to be insufficient when oil prices drop considerably and stay low for a long time.

2. The stability achieved thanks to the favourable situation on the global markets is illusory, as it does not solve the critical problem of the Russian economy – the lack of any stimuli to development other than oil prices. High oil prices seem

a *sine qua non* for maintain Russia's economic stability; however, they cannot guarantee that other crises (e.g. technological collapses) will not happen. A progressive deterioration of the infrastructure and limited outlays on its modernisation may signal increasingly serious breakdowns of entire systems crucial for Russian economy (such as the black-outs in Moscow this May and in Blagoveshchensk this June).

3. If the "siloviki" elite keeps power and joins forces before the 2008 presidential elections, Russia may face further isolation from the outside world, a hold-up of market reforms, and further restrictions of human rights and democracy. The Kremlin's preparation for the "succession battle" will probably result in an increased harshness of the state's policy towards business. Business in Russia will be even more dependent on bureaucracy's "benevolence" and businessmen's good relations with the authorities. Treating the economy as a political instrument will limit its efficiency. Thus, in the mid-term we should expect that the tendencies hitherto existing in the Russian economy will strengthen, and that the process of transformation will be suspended.

4. Big business is currently demonstrating loyalty to the Kremlin. However, it seems to be a provisional and forced attitude (forced by the Yukos "show trial", the Kremlin's instrumental handling of the state institutions, etc.). The state's chaotic decisions regarding the economy do not foster economic development or new long-term investments. The business circles that constitute a great part of the economy – however weak and heterogeneous they may now be – are a potential core of anti-Kremlin opposition. This opposition may become activated if the conflict between the Kremlin cliques escalates.

Ewa Paszyc, Iwona Wiśniewska

¹ A new method of presenting the industrial production, implemented in 2003–2004, has caused the production growth rate to rise to 7.3 per cent in 2004 (according to the old methodology, the growth rate was merely 6.1 per cent). At the same time, not all of the previous years' data has been recalculated.

² The new classification is closer to international standards. It defines the sectors of the economy not as a group of enterprises, but as sectors focused on similar kinds of goods (e.g. instead of using the term "oil sector", reference is made to "resource extraction" or "processing").

³ The 2.5 percentage point difference was particularly visible in the third and fourth quarter of 2004. The "old" statistics indicated a 4.8 per cent growth in the industrial production (as compared to the preceding year). In the "new" statistics, this growth reached 7.5 and 7.1 per cent respectively. As a result, the 2004 average growth rate amounted to 7.3 per cent instead of 6.1. Source: Russian Economic Report, March 2005, World Bank: [http://www.worldbank.org.ru/ECA/Russia.nsf/ECADocByUnid/0CF40EF2E501A275C3256CD1002B7D90/\\$FILE/RER10_eng.pdf](http://www.worldbank.org.ru/ECA/Russia.nsf/ECADocByUnid/0CF40EF2E501A275C3256CD1002B7D90/$FILE/RER10_eng.pdf).

⁴ The GDP value first of all states the worth of the goods and services produced, registered and taxed. This indicator also includes estimates concerning the "black economy", i.e. the economic activity which does not involve making necessary payments, paying taxes and obeying appropriate regulations. However, the "black economy" is extremely hard to evaluate precisely (there are many definitions of the "black economy" and methodologies to measure it). That is why the indicators published do not render the economic condition accurately.

⁵ Source: Goskomstat/Rosstat 2004. According to the International Labour Organisation, there are half a billion people around the world working "off the books". The World Bank estimates they produce US\$ 8 trillion a year (which is comparable to the USA's GDP). In the 1990s the extent of the "black economy" in the developed countries amounted to 12 per cent of GDP.

⁶ The research on the "black economy" carried out in 1990 and 2001; its changes after 10 years. Sociological analysis Niekriminalnaya tenevaya ekonomika, www.rags.ru; Ten uznala svoyo mesto, *Izvestia* 24th May 2002.

⁷ If we add criminal circles (e.g. drugs production and sales) to the definition of the "black economy", it may even exceed 80 per cent of GDP.

⁸ Half of the total production in Russia comes from just 12 regions. The Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug itself produces almost 9 per cent of the overall production in Russia. The Moscow city produces over 5 per cent, the Sverdlovsk district 4.3 per cent, the Moscow district over 4.2 per cent, the Samara district 4 per cent, the Chelyabinsk district 4 per cent, Sankt-Petersburg city – 3.8 per cent, the Tatarstan Republic 3.6 per cent, the Krasnoyarsk Krai 3.4 per cent, the Bashkortostan Republic 3.1 per cent, the Kemerovo district 3.1 per cent, the Yamal-Nenets Autonomous Okrug 3.1 per cent.

⁹ Among other reasons, the production costs rose due to a constant appreciation of the rouble since 2000 (6.1. per cent in 2004 compared to a basket of currencies), the rise in ener-

gy prices, pay increases and limited production possibilities.

¹⁰ More details in Putin's crew takes over assets, *The Week on the East* 359, 15 July 2004.

¹¹ Source: the IMF mission's declaration during their visit to Moscow in June 2005.

¹² In 2004, the minimum subsistence level in Russia was US\$ 85 a month per person.

¹³ Transfer prices are underrated when compared to market prices (used in settlements of accounts between producers and traders). These prices were used widely in Russia in order to obtain tax rebates. Middlemen (usually registered in the so-called tax havens) used to sell cheaply-bought products at market prices and took a substantial part of the added value for themselves.

¹⁴ Russian Economic Report, February 2004, World Bank, <http://siteresources.worldbank.org>

¹⁵ About 10 percentage points above the average for market economies, and similar to the rich economies of western Europe, in which income exceeds US\$20,000 per resident. From *Transition to Development, A Country Economic Memorandum for the Russian Federation*, April 2004, World Bank.

¹⁶ From *Transition to Development, A Country Economic Memorandum for the Russian Federation*, World Bank, April 2004.

¹⁷ Khoroshiy bank – gosudarstvennyi bank, *www.gazeta.ru* 8 July 2004; Vasily Kudinov, U TsB vzyali 25 mld rub, *Vedomosti*, 22 July 2004; Vasily Kudinov, Krizis poshol na polzu, *Vedomosti*, 10 August 2004.

¹⁸ Boris Grozovskii, Yelena Myazina, PFR zaputalsya v protsentakh, *Vedomosti*, 17 March 2004; Boris Grozovskii, Sidya na dengakh, *Vedomosti*, 19 May 2004.

¹⁹ Compare with *Transition Report 2004*, European Bank of Reconstruction and Development, London 2004.

²⁰ Only 1 per cent of active labour is employed in these sectors.

²¹ Source: *Rossiyskaya ekonomika v 2004. Tendentsii i perspektivy* (<http://www.iet.ru/publication.php?folder-id=44&category-id=115&publication-id=5403>), except for the data marked with footnotes.

²² Fixed capital is a total amount of expenditure on creating new fixed assets or improving existing ones (buildings, machines, equipment, means of transport, etc.). Source: Rosstat 2004.

²³ From *Transition to Development*, April 2004, World Bank.

²⁴ Balance of payments of Russian Federation, Russian Central Bank 2005.

²⁵ Energy and fuel prices in Russia are regulated by the state. The state subsidises population and budget institutions with cheap energy. The prices of energy and fuel for the domestic economy (first of all, for agriculture) are also considerably below the world level. Relatively cheap energy makes Russian industrial production competitive (above all in the metallurgy branch and machine production).

²⁶ In 2004, oil extraction in Russia reached its peak since the collapse of the Soviet Union, 458.8 million tonnes. However, the extraction growth rate keeps falling, from 11 per cent (2003) to 9 per cent (2004). Estimates for 2005 are approximately 5–6 per cent. Many oil companies predict the end of the era of cheap Russian oil. "Rossiya na miro-

vykh rynkakh nefi i gaza", *Ekonomika Rossii XXI vyeek*, no 18, 2004.

²⁷ In the beginning of the third quarter of 2004, the transmission capacity of Russian pipelines was used to its maximum (Russian oil companies could have extracted even more oil). This has caused a slowdown in the entire fuel and energy sector. Also, the GDP growth decreased in the last quarter of 2004; instead of the 6.9 per cent estimated for 2004 (as compared with 2003), it averaged 6.7 per cent. From August to November 2004 the industrial production monthly growth rate averaged 0.11 per cent (earlier, from January 2003 to July 2004, it amounted to 0.59 per cent). Source: the Ministry of Economic Development and Trade (2004 preliminary balance) and the governmental Centre for Economic Situation (<http://www.opec.ru/library/images/attach/967.pdf>).

²⁸ The largest deposits (out of 64 now exploited in Western Siberia), that provide for over 60 per cent of total oil extraction – Samotlorskoye, Mamontovskoye, Fyodorovskoye, Romashkinskoye etc. – have been depleted by half, and the older ones by 60–80 per cent. The water content in the oil mined exceeds 70 per cent (more than 1/3 of the resources exploited is watered). The share of the less accessible resources within all the deposits exploited is estimated at 55–60 per cent. Since 1994, the increment of the oil deposits discovered and examined has not covered the costs of extraction. (Federal Directory of the Ministry of Industry and Energy, *The Fuel and Energy Sector 2002–2003*; www.rusoil.ru).

²⁹ Transneft' (the state monopoly) is the sole owner and operator of the pipeline network and oil terminals all over the Russian Federation. The monopoly on oil transportation makes building private pipelines impossible (which could help to solve Russia's chronic oil sector problem, the insufficient capacity of the export pipelines).

³⁰ US\$5–6 billion per year is the minimum amount of funding needed to restore the resources (to at least guarantee their "simple restoration", i.e. one to one). Without the foreign capital influx, the Russian Federation will be able to maintain extraction at the present level for just 2 or 3 more years. After that, a rapid decrease is expected. The data concerning the cost of the sector's reform comes from the report of the Russian minister of fuel and energy presented at the Duma hearings (*Nyef't' Rossii*, April 2003).

³¹ In the years 2002–3, after control of Gazprom was taken by Aleksey Miller, a protégé of the Russian president, the company conducted an action to recover those of its assets which the monopoly had lost during the previous directorship. Gazprom's present management, supported by tax services, the prosecutor's office and the courts, has regained control over a substantial part of assets of companies such as ITERA and Sibur. At the moment, Gazprom is trying to take over other independent gas companies such as Nortgas, no longer using any of the previous justifications to do so.

³² The world's largest gas deposits are located on Russian territory. Documented resources exceed 47.5 trillion m³, which is almost one-third (31.2 per cent) of the world's resources. The estimated resources are valued at approximately 40 per cent of the world's resources. By 2020, the

European Union member states will be importing approximately 70 per cent of the gas they use (in 2003 it was 40 per cent). Gazprom's reports state that according to the contracts, the concern can increase its export to Western Europe by 60 per cent (Source: <http://energy.cr.usgs.gov/WEcont/regions/reg1/r1russ.pdf>).

³³ Lack of access to the gas pipeline is the greatest impediment to the development of gas companies which would be independent of Gazprom. I (In Russia, oil companies also extract gas). Gazprom, the sole owner of the gas transportation infrastructure, acts with great reluctance and according to some undefined criteria. It allows independent companies access only to the domestic network (the domestic gas market is loss-making), and reserves access to the import network for itself alone. Access to the gas pipeline is a necessary condition for the small producers' existence, so Gazprom has an effective instrument of domination on the Russian gas market.

³⁴ According to Gazprom deputy chief Alexander Ryazanov's report. The estimated expenditure necessary to raise the capacity of the export network (up to the level of the projected export amount) is approximately US\$ 15–20 billion. Maintaining the Russian gas line network in an operative condition will require over US\$ 120 million a year over the next few years (http://www.gazprom.ru/events/2004/06/101416_12266.shtml).

³⁵ The basis of Gazprom extraction are the three huge deposits of Yamburgskoye, Urengoyeskoye and Medvezhye, which have been exploited since the 1960s and which yield over 80 per cent of Russian gas extraction. They have been depleted by 48, 76 and 78 per cent respectively. All the Western Siberian deposits are in the stage of decreasing extraction. Data provided by Russian Ministry of Industry and Energy for 2003 (<http://www.mte.gov.ru/docs/32/1751.html>).

³⁶ Rafal Poborski, "Activation of Russian gas policy on CIS territory", *The Week on the East* 297, 6 February 2003.

³⁷ Research carried out in Russia's largest metallurgy companies points out that only 20 per cent of the companies' equipment meets modern standards, whereas 35 per cent of the equipment should be withdrawn as useless. The data provided by Dmitry Sivakov, "Za pobyedu russkoy stali", *Expert* no 26, 12–18 July 2004.

³⁸ For example, the Magnitogorsk Metallurgy Plant emits approximately 7.3 kg dust per 1 tonne of produced steel, 4.1 kg of sulphur oxide, 2.8 kg of nitrogen dioxide and 8 cubic metres of polluted water. To compare with, corresponding indicators of pollution emitted by the Austrian metallurgy plant Voest Alpine are 0.4 kg, 0.63 kg, 0.61 kg and 2.5 cubic metres respectively (per tonne of produced steel). The data provided by the *Expert* weekly's special survey on metallurgy, no 26, 12–18 July 2004. Most sources estimate that Russian metallurgy is at least 40 years behind the West (e.g. *Kommersant Vlast*, 31 May 2004).

³⁹ A more profound modernisation of Russian metallurgy would have no economical basis at the moment. Even if the sector were to receive the maximum investment possible, in 5 years it will only be able to reach the world technological level of the 1970s. Besides, new Western technolo-

gies are capital-intensive, and the period of their reimbursement is long. This is the opinion of most owners of metallurgy plants, such as Vladimir Potanin, the head of the Norilsk Nickel holding (in his interview for *Vedomosti*, 20 April 2004) and Alexey Mordashev, co-owner and head of Severstal (in his interview for *Vedomosti*, 21 October 2004).

⁴⁰ European and American metallurgy markets (until recently the most important outlets for Russian steel and pig-iron) are protected by quotas and anti-dumping duties (these mainly apply to highly processed production). Thus, export does not motivate metallurgy plants to produce goods of higher added value. The West's protectionism has forced Russia to partly re-direct its export to the Asian markets, principally to China.

⁴¹ This sector includes aluminium, nickel, cobalt, tin, lead, copper, titanium and precious metals such as platinum, gold, etc.

⁴² Russia produces approximately 5 per cent of the world's copper production (www.nornik.ru).

⁴³ Compare with "Tsvetenye tsvetmeta", *Itogi*, 14 December 2004 (the data for 2003).

⁴⁴ In the experts' opinion (*Expert*, 15–21 November 2004) this tendency will continue. Gradual abandonment (or considerable limitation) of the use of steel in many branches of the economy (such as the automotive and machine industries) will ensure a stable demand for aluminium. In 2003, the nonferrous metals producers' income was doubled (as compared to 2002).

⁴⁵ However, the advantage of low energy costs is increasingly lost as the energy prices on Russian domestic market grow.

⁴⁶ This accounts for around 36 per cent of all the industry workers. Goskomstat data provided by *Kommersant Vlast*, 28 June 2004.

⁴⁷ In 2003–2004 cistern producing plants reported a real production boom. This was a result of a rapidly growing demand for these goods among the oil companies (the latter were trying to export as much oil as possible while omitting the clogged pipeline network).

⁴⁸ Objective backwardness in this sector is no greater than in the heavy machine industry. However, it increases relatively when we consider that in the corresponding sectors in the West modernisation activity and the implementation of new solutions are much more advanced.

⁴⁹ Apart from the truck section, the Russian automotive branch is supported by the state (by imposing protective custom duties on imported cars). However, even state protection has failed to revive the aircraft industry, which used to prosper during the Soviet period. Russian civilian air carriers do not readily buy domestic production, and when they do, they try to make a package deal; while buying domestic produce they acquire amenities for importing foreign produce, both new and used ("Rynok na chetyryokh kolyosakh", *Rossiyskaya Gazeta*, 20 October 2004).

⁵⁰ In 1999–2000, prime costs in the Russian machine industry were usually 30–40 per cent lower than in the West. Now the difference is 20–25 per cent. "Machine building", *Expert* weekly special, 12 November 2001; "Dva shaga do elity", *Expert*, 22 September 2004.

⁵¹ In 2002, the dynamics of this growth visibly decreased; this proves that the post-crisis growth mechanisms have been used up, and no new growth stimuli have appeared.

⁵² Agriculture produce import keeps growing year by year. In 2003, Russia imported twice as much poultry than in 2000, three times as much cream butter, etc. (www.mcx.ru).

⁵³ In May 2000, the president issued a decree to create a state-owned company Rosspirtprom. The company has taken over 18 state spirit-producing plants and the state-owned stakes of 120 distilleries (including the 4 biggest factories, including Moscow's Crystal). The state, by using a wide variety of mechanisms (court verdicts, settlements by force) has removed the management of these factories and appointed managers loyal to the authorities. In 2002 the state appointed yet another firm, Soyuzplodimport, as a result of the war between the Ministry of Agriculture with Yuri Shefler's company SPI, which in the mid-1990s came into possession of the most well-known vodka brands (Stolichnaya, Moskovskaya). Most probably both of these state giants will end up being merged into one company.

⁵⁴ Alexandr Tsarapkin, Anna Kurbatova, "Obzor pishchevoy promyshlennosti Rossii", *Upravleniye kompaniyeyi*, no 3, 2002.

⁵⁵ The Centre of Macroeconomic Research in Russia, BDO Yunikon Company, March 2005.

⁵⁶ According to the 2002 Kwon estimates, the rise of Ural oil price by US\$1 per barrel increases federal budget revenues by 0.35 per cent of GDP. As for the consolidated budget (the federal, regional and local budgets altogether) the one-dollar rise makes the revenue grow by 0.45 per cent of GDP.

⁵⁷ 2002 was a less positive exception (that year, the state introduced new tax regulations which annulled investment concessions for entrepreneurs).

⁵⁸ For comparison, the investments in Ukraine reached 16 per cent of GDP, and in Kazakhstan 25 per cent of GDP.

⁵⁹ Russian Central Bank, "Chisty vyvoz kapitala chastnogo sektora" (according to the balance of payments), www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/print.asp?file=capital.htm, 2005.

⁶⁰ In 2003, the non-financial sector exported approximately US\$30 billion, which was the biggest amount since 1994. Industrial companies increased capital export from US\$9.8 billion in 2002 to US\$18 billion in 2003. As the Russian Central Bank stated, in 2003 private capital export decreased to barely US\$2 billion. However, these figures were so low because the banking sector received many cheap foreign credits, and Russian citizens gradually ceased keeping their savings in foreign currencies. In 2003, Russians reduced the amount of US dollars they kept by more than US\$5.5 billion.

⁶¹ According to the Fitch rating agency report, Russia's Rising Capital Flight and External Debt, www.fitchratings.com/corporate/events/press_releases_detail_print.cfm?print=..

⁶² United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), World Investment Report 2004, Country Fact Sheet: Russian Federation, www.unctad.org.

⁶³ Fitch ratings, *ibid*.

⁶⁴ According to Russian Energy Strategy calculations, the energy sector's yearly investment demand (which would ensure that this sector's obligations and development were met) reaches US\$40–50 billion. Russian companies are not able

to assign such capital by themselves. www.mte.gov.ru/files/103/1354.strategy.pdf.

⁶⁵ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), World Investment Report 2004, Country Fact Sheet: Russian Federation, www.unctad.org.

⁶⁶ At this time FDI in Poland exceeded US\$72 billion, i.e. about US\$2,000 per capita.

⁶⁷ Direct investments are the investments made by legal or natural persons; as a result these persons become owners (or controllers) of at least 10 per cent of the stock capital. In the case of portfolio investments, the value of shares, obligations, bills of exchange and other securities acquired cannot exceed 10 per cent of the stock capital. Among other investments there are commercial credits, credits granted by foreign governments or international organisations, and bank deposits. Among the three types of investments, foreign direct investments (FDI) are most desirable for the economy as they guarantee the investor's genuine and long-term commitment on the market. FDI motivate investors to develop their activity and widen their engagement, and simultaneously become a magnet for other investors. Neither portfolio investments (which are largely of a speculative character) nor other types of investments bind the investor to the market so tightly; they are quick profit-oriented, and such investors may hurriedly leave the country if the economic situation worsens. Source: Rosstat 2004.

⁶⁸ The state acquired formal control over Gazprom on 24 July 2005, as it accumulated the controlling stake of the monopoly's shares. The block of shares owned previously (39.3 per cent) was supplemented by buying out 10.7 per cent of shares from Gazprom's affiliated companies (the state paid US\$7.11 billion for the shares).

⁶⁹ Gazprom carries out a highly aggressive policy towards other gas producers (independent of the gas monopoly). An effective instrument of this policy is Gazprom's monopoly on gas transportation and its control over the access to the pipeline. Oil companies which are often also gas producers are treated in the same way.

⁷⁰ Evidence of this may be the opinions of Western financial institutions (mainly Dresdner Bank or Deutsche Bank experts) concerning the optimal shape of the oil sector in Russia. In these institutions' opinion, the global oil concern should incorporate aforementioned companies (in Interfax, 12 July 2003, *Vedomosti*, 14 April 2005 and other media).

⁷¹ In July 2004 the state-owned Vneshtorgbank, supported by the authorities, took over one of the largest Russian private banks, Guta Bank, at no cost whatsoever.

⁷² Vneshekonombank (VEB) is a unique creation on the Russian financial market. It does not have a Central Bank licence for banking activity on the Russian territory. It acts as the Russian government's agent for servicing the entirety of Russia's foreign debt (VEB has around US\$180 billion on its balance). The bank also carries out trade operations with foreign companies. The legal basis of VEB's activity is the president's decree of 1993 and the bank's statute of 1988 (which makes it subordinate to the government of the USSR!). Source: www.veb.ru.

⁷³ An example of such activity is the takeover of Yuganskneftegaz (Yukos's main extraction unit) by the state in 2004–

–2005. One of the few hypotheses as to how this costly transaction (US\$9.5 billion) was carried out is that the state-owned banks have financed it.

⁷⁴ Previously these regions (e.g. Moscow, St Petersburg, the Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug) had transferred only a part of their revenues to the federal budget, and remained financially independent.

⁷⁵ In 2004, total yield from the social tax (which is directed first of all to the Pension Fund and other funds such as the health care fund) reached US\$15 billion.

⁷⁶ The Obligatory Health Insurance Fund, Social Insurance Fund, etc. According to the law, these payments are exacted by federal tax services.

⁷⁷ The courts' submissiveness is nothing new in Russia. In the opinion of observers, the only change is that the Kremlin has replaced criminal circles as far as the "ordering" of court verdicts is concerned (N. Zhukova, *Rossiiskaya Federaciya Segodnya*, no 14, 2004, p. 3). According to the author of this study, criminal influence upon the Russian justice system is much weaker now, as the times of ruthless "property distribution" in those circles have already passed.

⁷⁸ One example of this policy is the president's order in early 2005 to restore the property confiscation sanction in the Penal Code (article 104), which had been removed in 2003. Moreover, in 2005 the "confiscation" sanction was extended to include offences that Yukos owners were charged with. This will authorise the seizure (both accomplished and planned) of Yukos assets. Another example is the president's amendment to the Tax Code (January 2005) which authorises the tax services to exact fines and penal interest from natural and legal persons without the court verdict, making it an immediate procedure.

⁷⁹ Business is worried about the president's declaration that the tax services' rights will be expanded. Presidential assistant Igor Shuvalov has confirmed the Kremlin's will to "maintain the harsh fiscal policy, even if it should harm Russia's image" (at the annual conference devoted to investment climate in Russia, 24 March 2004; based on the Russian media quoting President Putin during his meeting with businessmen, and Shuvalov's declarations).

⁸⁰ A key example is the Yukos affair and charging the company with tax machinations (among other charges). Any Russian company can be charged with similar offences (i.e. using legal schemes of tax reduction). The real reasons for the attack against Yukos were initially the political ambitions of the concern's head Mikhail Khodorkovsky, and later the state's intention to take over the concern.

⁸¹ This can be illustrated by the Ministry of Natural Resources' licence policy. In January 2005, the ministry annulled the results of an auction concerning one of the Sakhalin projects (the auction had been won by ExxonMobil and Chevron Texaco). Instead, the ministry handed the licence to a private concern, Surgutneftegaz, which was connected with the Kremlin. There are many examples of such policy, especially lawsuits between Gazprom and other companies concerning deposits which had already been developed by those companies. In all cases Gazprom wins the lawsuits. Whenever Gazprom's opponents resist, the Mini-

stry enters the action and threatens the company with annulment of its licence.

⁸² As an example, Victor Vexelberg (Alfa Group including TNK and SUAL) has bought back the Faberge Easter eggs collection (worth US\$100 million) from American collectors and "handed it back to Russia".

⁸³ The siloviki clan is a conservative faction within President Putin's milieu, connected with the secret services (former KGB, presently Federal Security Service and Foreign Intelligence Service). Siloviki support the state's strong position in the economy. Under Putin they acquired control over Russian strategic state-owned companies and initiated a redistribution of property in the oil sector (the Yukos affair). The informal leader of the siloviki is believed to be Igor Sechin, the deputy chief of the presidential Administration.

⁸⁴ Statistical Yearbook 2004, Rosstat.

⁸⁵ "Russia 2004. The Transformation Report", a study directed by Konstantin Simonov, head of the Centre of Political Conjuncture (prepared for the 2005 Europe-Russia Forum in Krynica, Poland).

⁸⁶ Estimated data based on Nations in Transition, Freedom House 2003, and From Transition to Development, A Country Economic Memorandum for Russian Federation, World Bank, April 2004.

⁸⁷ From Transition to Development, A Country Economic Memorandum for Russian Federation, World Bank, April 2004.

⁸⁸ The data provided in this chapter (unless noted otherwise) comes from the Statistical Yearbook of the Russian Federation 2003, Rosstat, Moscow 2004.

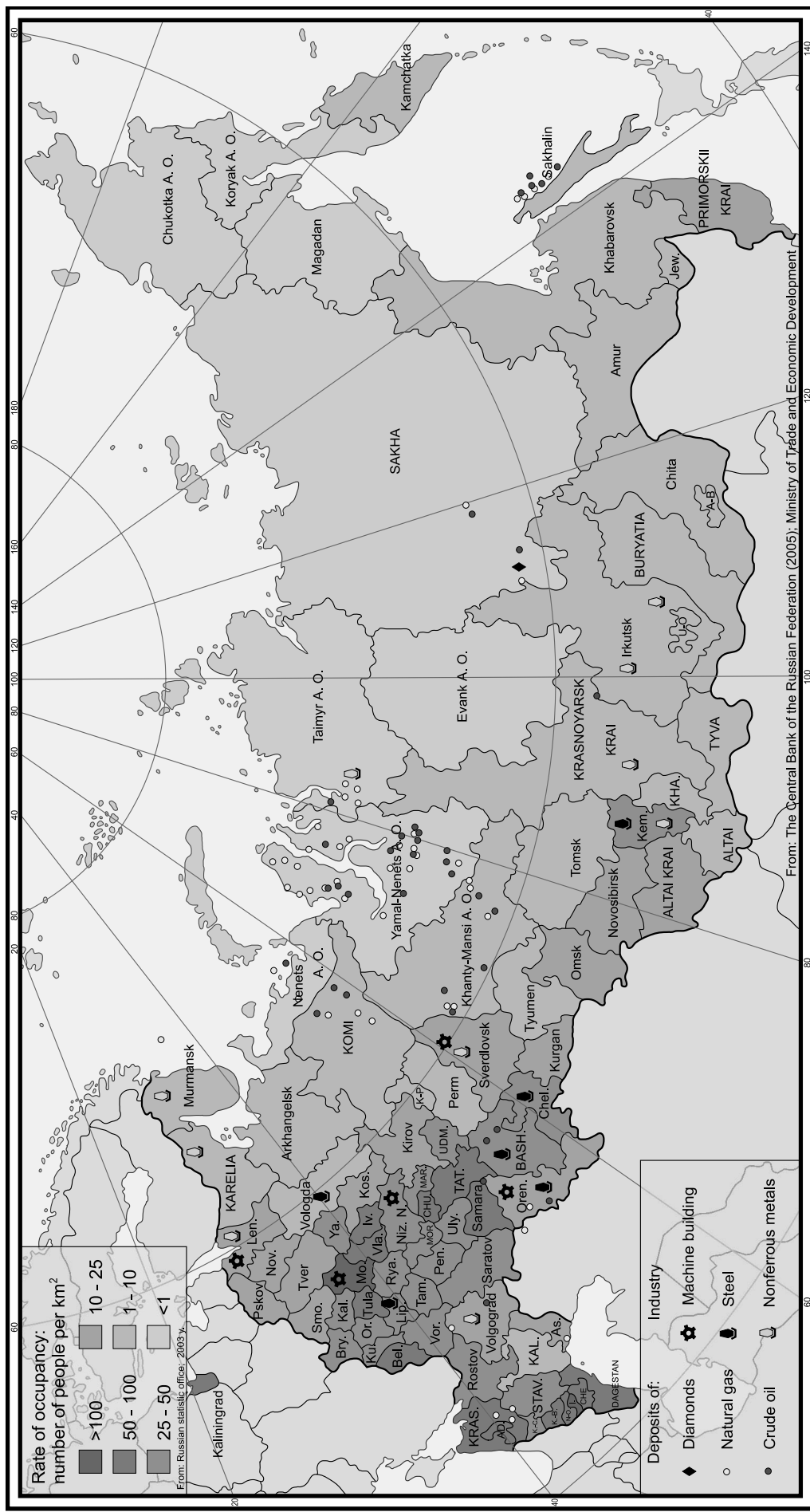
⁸⁹ Health expenditure in Russia amounts to 6.2 per cent of GDP (the world average is 10 per cent of GDP), whereas the military expenditure reaches 4.3 per cent of GDP or 19 per cent of the budget expenditure (the world averages are 2.6 and 11 per cent respectively; the World Bank data).

⁹⁰ According to the recent census (2002), the Russian population tops 145 million, whereas the 1989 census spoke of 147 million. Recently, the depopulation rate has been reduced by the considerable influx of immigrants from the former Soviet republics.

⁹¹ According to the government's report on demography, presented at the cabinet meeting in March 2005. However, international organisations' research (by UNO, among other institutions) predicts that Russian population will decrease to 113 million in 2050 (the most pessimistic version is as low as 96 million) – www.un.org.

⁹² Average life expectancy in Russia is 64 years, Goskomstat/Rosstat, 2004.

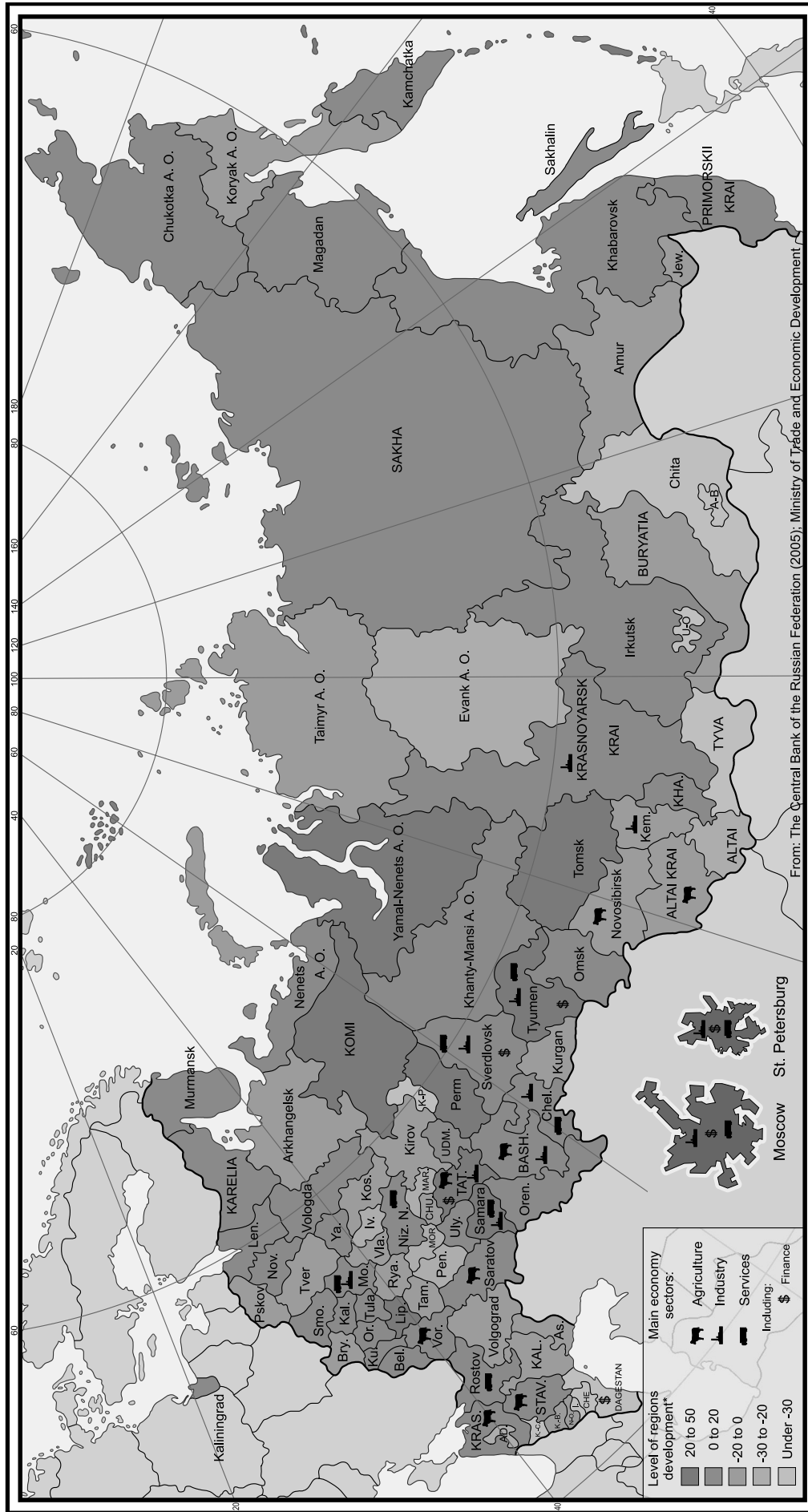
Map 1. Russian Federation; population density, major natural resources and industrial plants

Examples of marking administrative divisions: Abbreviations:

MARI EL REPUBLIC	MAR. MARI EL	Mo. Moscow	MOR. MOROVIA	Niz. N. Nizhnii Novgorod	N-O NORTH OSSETIA - ALANIA	Nov. Novgorod	Nov. Or. Orel	Nov. Or. Oren. Orenburg	Nov. Pen. Penza	Nov. Rya. Ryazan	Nov. Smo. Smolensk	Nov. Uly. Ulyanovsk							
ALTAI KRAI	K-P Khabarovsk Krai	Ku. Kursk	Kem. Kemerovo	Len. Leningrad	Lip. Lipetsk	Kras. Krasnodar Krai	Kras. Krasnoyarsk Krai	Kras. Krasnodar Krai	Len. Leningrad	Lip. Lipetsk	Nov. Novgorod	Nov. Or. Orel	Nov. Or. Oren. Orenburg	Nov. Pen. Penza	Nov. Rya. Ryazan	Nov. Smo. Smolensk	Nov. Uly. Ulyanovsk		
Evank. A.O. (Autonomous Okrug)	Chita	Chel. Chelyabinsk	Chel. Chelyabinsk	Kal. Kaluga	Kos. Kostroma	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	Chita	
Ons Oblast	Primorsky Krai	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia	Chuvashia

Map 2. Russian Federation: the level of the regions' development

From: The Central Bank of the Russian Federation (2005), Ministry of Trade and Economic Development.

- Examples of marking administrative divisions:**
- MARI EL REPUBLIC: MARI EL
 - ALTAI KRAI: ALTAI
 - Evank A.O. (Autonomous Okrug): Evank A. O.
 - Oms Oblast: Omsk
 - Bel. Beigorod: Bel.
 - Agn-Buryat A.O.: A-B
 - ADYGEA: AD
 - As. Astrakhan: As.
 - BASH BASHKORTOSTAN: BASH
 - INGUSHETIA: I.
 - Ivanovo: Iv.
 - CHECHENYA: CHE.
 - Chel. Chelyabinsk: Chel.
 - BASHKORTOSTAN: CHU.
 - KABARDINO-BALKARIA: K-B
 - KARACHAEVO-CHEKKESSIA: K-C
 - Kemarovo: Kem.
 - Chel. Chelyabinsk: Chel.
 - KALMYKIA: KAL.
 - Kaluga: Kai.
 - INGUSHETIA: I.
 - Ivanovo: Iv.
 - Jewish A.O.: Jew.
 - KALMYKIA: KAL.
 - Kaluga: Kai.
 - KABARDINO-BALKARIA: K-B
 - KARACHAEVO-CHEKKESSIA: K-C
 - Kemarovo: Kem.
 - KHAKASSIA: KHA.
 - Kostroma: Kos.
 - Komi-Permyak A.O.: K-P
 - KRASNOYARSK KRAI: KRAS.
 - Krasnodar Krai: KRASNODAR KRAI
 - Kursk: Ku.
 - Len. Leningrad: Len.
 - Lipeck: Lip.
 - KARACHAEVO-CHEKKESSIA: K-C
 - KHAKASSIA: KHA.
 - Kostroma: Kos.
 - Komi-Permyak A.O.: K-P
 - KRASNOYARSK KRAI: KRAS.
 - Krasnodar Krai: KRASNODAR KRAI
 - Kursk: Ku.
 - Len. Leningrad: Len.
 - Lipeck: Lip.
 - KABARDINO-BALKARIA: K-B
 - KARACHAEVO-CHEKKESSIA: K-C
 - Kemarovo: Kem.
 - KHAKASSIA: KHA.
 - Kostroma: Kos.
 - Komi-Permyak A.O.: K-P
 - KRASNOYARSK KRAI: KRAS.
 - Krasnodar Krai: KRASNODAR KRAI
 - Kursk: Ku.
 - Len. Leningrad: Len.
 - Lipeck: Lip.
 - KABARDINO-BALKARIA: K-B
 - KARACHAEVO-CHEKKESSIA: K-C
 - Kemarovo: Kem.
 - KHAKASSIA: KHA.
 - Kostroma: Kos.
 - Komi-Permyak A.O.: K-P
 - KRASNOYARSK KRAI: KRAS.
 - Krasnodar Krai: KRASNODAR KRAI
 - Kursk: Ku.
 - Len. Leningrad: Len.
 - Lipeck: Lip.
 - Novgorod: Nov.
 - Orel: Or.
 - Orenburg: Oren.
 - Penza: Pen.
 - Ryazan: Rya.
 - Smolensk: Smo.
 - STAVROPOL KRAI: STAV.
 - Tambov: Tam.
 - TATARSTAN: TAI.
 - UDMURTIA: UDM.
 - Ulyanovsk: Uly.
 - Ust-Orda-Buryat A.O.: U-O
 - Vladimir: Vla.
 - Voronezh: Vor.
 - Yaroslavl: Ya.
- * index created on the basis of 12 basic indicators by Ministry of Trade and Economic Growth: *inter alia* on the basis of GDP per capita, investment per capita, development of small business, unemployment, rubel's purchasing power...